

๔. กระบวนการสร้างปัญญาในสมาธิภาวนา

Thinking Process in Concentration Development

ขอน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

In Honor of the Blessed One of the Fully Enlightened One

By Nithee Siripat – Siripat.com and Academiae Network. 2016

ความสำคัญของบทความ

จิตที่เป็นรูปฌานสมาธิในขั้นต่างๆ นั้น เริ่มเป็นจิตที่ปราศจากนิวรณ์ คือ ธรรมเครื่องปิดกั้นปัญญาที่ไม่มีสติ และสัมปชัญญะ ย่อมไม่สามารถเข้าถึงกุศลธรรมหรือความดีได้ ซึ่งจะคู่กับญาณในธรรมอุปการะแก่สมาธิ ได้แก่ (๑) “เนกขัมมะ” เป็นเครื่องตัด “กามฉันทะ” ได้ขาดดี (๒) “อภัยบาท” เป็นเครื่องตัด “พยาบาท” ได้ขาดดี (๓) “อาโลกสัจจญา” เป็นเครื่องตัด “ถีนมิทธะ” ได้ขาดดี (๔) “อวิกเขปะ” เป็นเครื่องตัด “อุทธัจจะ” ได้ขาดดี (๕) “ธรรมวัตถาน” เป็นเครื่องตัด “วิจิกิจฉา” ได้ขาดดี (๖) “ญาณ” เป็นเครื่องตัด “อวิชชา” ได้ขาดดี (๗) “ปราโมทย์” เป็นเครื่องตัด “อโรติ” ได้ขาดดี (๘) “กุศลธรรมทั้งปวง” เป็นเครื่องตัด “อกุศลธรรมทั้งปวง” ได้ขาดดี ดังเช่น “ปฐมฌาน” เป็นเครื่องตัด “นิวรณ์” ได้ขาดดี เป็นต้น คำว่า “กุศลธรรมทั้งปวง” นั่นคือ (๑) รูปฌาน ๔ (๒) อรูปฌาน ๔ (๓) มหาวิปัสสนา ๑๘ และ (๔) อริยมรรค ๘ ฉะนั้น เมื่อจิตปราศจากนิวรณ์ [จิตประภัสสรแห่งจตุตถฌาน-อริจิต: สัมมาวายามะ-สัมมาสติ-สัมมาสมาธิ] ย่อมเป็นจิตสะอาดมีความเที่ยงตรง อ่อนนวล ควรแก่การ และ [ญาณทัสสนะ-จตุตถฌาน = วิชชา ๓-วิชชา ๘-อภิิญญา ๖] ใช้เป็น “จิตตัววิปัสสนา-ปัญญาในสมาธิ” ได้ ที่คู่กับ “ปัญญาในวิปัสสนา” ได้แก่ ญาณในวิปัสสนาทั้งหลาย [ญาณ ๑๖-โสฬสญาณ] รวมทั้ง โพธิปักขิยธรรม ๓๗ [อภิิญญาเทสิตธรรม]-อนุปัสสนา ๗-มหาวิปัสสนา ๑๘-ญาณ ๑๖-วิปัสสนาญาณ ๘ [วุฏฐานคามินีปฏิบัติ] กล่าวโดยย่อ กระบวนการสร้างปัญญาในการเจริญสมาธิภาวนา [ภาวนากรรมฐาน] นั้น ประกอบด้วย “ปัญญา ๒” ได้แก่ (๑) “ปัญญาในสมาธิ” คือ อริจิตตสิกขา: สัมมาวายามะ-สัมมาสติ-สัมมาสมาธิ] และ (๒) “ปัญญาในวิปัสสนา” คือ อริปัญญาสิกขา: สัมมาทิฏฐิ-สัมมาสังกัปปะ ดังนั้น กิจอันพึงทำเป็นอย่างยิ่งในการเจริญภาวนาเพื่อให้เกิด “ยถาภูตญาณทัสสนะ-ยถาภูตญาณ” คือ การเจริญ “อนุปัสสนา ๗” พร้อมด้วย “สติปัฏฐาน ๔” โดยมุ่งเน้นสมาธิใน “อานาปานสติสมาธิ” หรือด้วย “อนุปัสสนา ๓” [อนิจจานุปัสสนา-ทุกขตานุปัสสนา-อนัตตานุปัสสนา] ก่อน ในสติทั้ง ๔ ฐานก็ได้ โดยให้ฝึกลอยตลอดเวลาของลมหายใจเข้าและลมหายใจออก เพื่อพิจารณาสภาวธรรมทั้งหลายนั้น.

บทความที่ ๔ ประจำปี ๒๕๕๕ – กระบวนการสร้างปัญญาในสมาธิภาวนา

ในความเป็นมนุษย์นั้น ไม่ใช่มีกิจกรรมเพียงการตอบสนองความต้องการแห่ง “**ความสุขและกามคุณ**” [กิเลสกาม-วัตถุกาม] เท่านั้น แต่มนุษย์จะต้องใช้ศักยภาพทางสมอง ในการคิด พยากรณ์ คาดคะเน คำนวณ ประมวลผล และ นำเสนอ ความนึกคิดในใจนั้นออกมาทาง “**กรรม ๓**” หมายถึง การกระทำ การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา ดีก็ตาม [สุจริต ๓] ชั่วก็ตาม [ทุจริต ๓] ได้แก่ **กายกรรม ๑ วิกรรม ๑ มโนกรรม ๑** ฉะนั้น คนที่คิดอะไรไม่ได้ นึกอะไรไม่ได้ ฟันเพื่อน หลงลืม ไม่รู้ไม่เห็น จึงเป็นคนที่เสียเปรียบในสังคมเสมอ ผู้ที่เป็นพุทธศาสนิกชนทั้งหลายนั้น จึงต้องหมั่นพัฒนาตนเองอยู่เสมอ ด้วยการเจริญสมถภาวนาหรือสมาธิภาวนา เพื่อให้จิตใจสะอาดบริสุทธิ์ “**ปราศจากนิวรณ์**” [กามฉันทะ-พยาบาท-ถีนมিতตะ-อุทธัจจกุกกุกจะ-วิจิกิจฉา-อวิชา-อโรติ-อกุศลธรรมทั้งปวง] คือ “**จิตตสมาธิที่สหระคด้วยธรรมสมาธิ ๕**” คำว่า “**จิตตสมาธิ**” คือ จิตที่ประกอบด้วย “**ปราโมทย์-ปีติ-ปีสัทธิ-สุข-สมาธิ**” คำที่สำคัญอีกคำหนึ่ง คือ “**สมาธิ-เอกัคคตา**” หมายถึง จิตนั้นต้องมีความตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์แห่งกรรมฐานเพียงหนึ่งเดียวอย่างแน่วแน่ ซึ่งต้องประกอบด้วย “**ธรรมที่อุปการะแก่สมาธิอยู่ ๘ อย่าง**” [ธรรม ๓๗ ประการ-สมณธรรมและสมชธรรม] ที่ทำลายนิวรณ์ ได้แก่ (๑) “**เนกขัมมะ**” เป็นเครื่องตัด “**กามฉันทะ**” ได้ขาดดี (๒) “**อภัยบาท**” เป็นเครื่องตัด “**พยาบาท**” ได้ขาดดี (๓) “**อาโลกสัญญา**” เป็นเครื่องตัด “**ถีนมิตตะ**” ได้ขาดดี (๔) “**อวิกเขปะ**” เป็นเครื่องตัด “**อุทธัจจะ**” ได้ขาดดี (๕) “**ธรรมวัตถาน**” เป็นเครื่องตัด “**วิจิกิจฉา**” ได้ขาดดี (๖) “**ญาณ**” เป็นเครื่องตัด “**อวิชา**” ได้ขาดดี (๗) “**ปราโมทย์**” เป็นเครื่องตัด “**อโรติ**” ได้ขาดดี (๘) “**กุศลธรรมทั้งปวง**” เป็นเครื่องตัด “**อกุศลธรรมทั้งปวง**” ได้ขาดดี ดังเช่น “**ปฐมฌาน**” เป็นเครื่องตัด “**นิวรณ์**” ได้ขาดดีในขั้นแรกแห่งปฐมฌานทั้ง ๔ นั้นเอง เป็นต้น คำว่า “**กุศลธรรมทั้งปวง**” นั้นคือ (๑) **รูปฌาน ๔** (๒) **อรุฌาน ๔** (๓) **มหาวิปัสสนา ๑๘** และ (๔) **อริยมรรค ๘** ดังรายละเอียดต่อไปนี้

[๗๒๕] คำว่า “**สมชธรรม**” [ธรรมสงบ] ความว่า:

ฝ่ายสมถพละ [ปัญญาในสมาธิ]

[๑] ในอันดับ ข้อ ๑-๗ คือ **ญาณในธรรมอุปการะแก่สมาธิ ๘**

- (๑) เพราะท่านละ “**กามฉันทะ**” ได้แล้ว “**เนกขัมมะ**” จึงเป็น “**สมณธรรม**”
- (๒) เพราะท่านละ “**พยาบาท**” ได้แล้ว “**อภัยบาท**” จึงเป็นสมชธรรม
- (๓) เมื่อท่านละ “**ถีนมิตตะ**” ได้แล้ว “**อาโลกสัญญา**” จึงเป็นสมชธรรม
- (๔) เพราะท่านละ “**อุทธัจจะ**” ได้แล้ว “**อวิกเขปะ**” จึงเป็นสมชธรรม
- (๕) เพราะท่านละ “**วิจิกิจฉา**” ได้แล้ว “**ธรรมวัตถาน**” จึงเป็นสมชธรรม
- (๖) เพราะท่านละ “**อวิชา**” ได้แล้ว “**ฌาน**” [ญาณ] จึงเป็นสมชธรรม
- (๗) เพราะท่านละ “**อโรติ**” ได้แล้ว “**ปราโมทย์**” จึงเป็นสมชธรรม

[๒] ในอันดับ ข้อ ๘-๑๑ คือ รูปฌาน ๔

- (๘) เพราะท่านละ “นิวรณ์” ได้แล้ว “ปฐมฌาน” [วิตก-วิจารณ์-ปีติ-สุข-เอกัคคตา] จึงเป็นสมุทธานุสรา
- (๙) เพราะท่านละ “วิตก-วิจารณ์” ได้แล้ว “ทุติยฌาน” [ปีติ-สุข-เอกัคคตา] จึงเป็นสมุทธานุสรา
- (๑๐) เพราะท่านละ “ปีติ” ได้แล้ว “ตติยฌาน” [สุข-เอกัคคตา] จึงเป็นสมุทธานุสรา
- (๑๑) เพราะท่านละ “สุข” ได้แล้ว “จตุตถฌาน” [อุเบกขา-เอกัคคตา = จิตประภัสสร] จึงเป็นสมุทธานุสรา

[๓] ในอันดับ ข้อ ๑๒-๑๕ คือ อรูปฌาน ๔

- (๑๒) เพราะท่านละ “รูปสัญญา-ปฏิสมสัญญา-นันทตสัญญา” ได้แล้ว “อากาสนัญญาตสมวัตติ” จึงเป็นสมุทธานุสรา
- (๑๓) เพราะท่านละ “อากาสนัญญาตสมวัตติ” ได้แล้ว “วิญญาตัญญาตสมวัตติ” จึงเป็นสมุทธานุสรา
- (๑๔) เพราะท่านละ “วิญญาตัญญาตสมวัตติ” ได้แล้ว “อากิญจัญญาตสมวัตติ” จึงเป็นสมุทธานุสรา
- (๑๕) เพราะท่านละ “อากิญจัญญาตสมวัตติ” ได้แล้ว “เนวตัญญาตัญญาตสมวัตติ” จึงเป็นสมุทธานุสรา

ฝ่ายวิปัสสนาผละ [ปัญญาในวิปัสสนา]

[๔] ในอันดับ ข้อ ๑๖-๓๓ คือ มหาวิปัสสนา ๑๘

- (๑๖) เพราะท่านละ “นิจจสัญญา” ได้แล้ว “อนิจจานุปัสสนา” จึงเป็นสมุทธานุสรา
- (๑๗) เพราะท่านละ “สุขสัญญา” ได้แล้ว “ทุกขานุปัสสนา” จึงเป็นสมุทธานุสรา
- (๑๘) เพราะท่านละ “อัตตสัญญา” ได้แล้ว “อนัตตานุปัสสนา” จึงเป็นสมุทธานุสรา
- (๑๙) เพราะท่านละ “นันทสัญญา” [ความเพลิดเพลิน] ได้แล้ว “นิพพิทานุปัสสนา” จึงเป็นสมุทธานุสรา
- (๒๐) เพราะท่านละ “ราคสัญญา” ได้แล้ว “วิราคานุปัสสนา” จึงเป็นสมุทธานุสรา
- (๒๑) เพราะท่านละ “สมุททยสัญญา” ได้แล้ว “นิโรธานุปัสสนา” จึงเป็นสมุทธานุสรา
- (๒๒) เพราะท่านละ “อาทานสัญญา” [ความสำคัญโดยความถ่อม] ได้แล้ว “ปฏินิสัคคานุปัสสนา” จึงเป็นสมุทธานุสรา
- (๒๓) เพราะท่านละ “ฉนสัญญา” [สำคัญว่าเป็นก่อน] ได้แล้ว “ขยานุปัสสนา” จึงเป็นสมุทธานุสรา
- (๒๔) เพราะท่านละ “อายุหนา” [การประมวลมา] ได้แล้ว “วยานุปัสสนา” จึงเป็นสมุทธานุสรา
- (๒๕) เพราะท่านละ “ฐวสัญญา” [สำคัญว่ายั่งยืน] ได้แล้ว “วิปริณามานุปัสสนา” จึงเป็นสมุทธานุสรา
- (๒๖) เพราะท่านละ “นิमितตสัญญา” ได้แล้ว “อนิมิตตานุปัสสนา” จึงเป็นสมุทธานุสรา
- (๒๗) เพราะท่านละ “ปณิธิสัญญา” [การตั้งมั่นแห่งกิเลส] ได้แล้ว “อัปณิหิตานุปัสสนา” จึงเป็นสมุทธานุสรา
- (๒๘) เพราะท่านละ “อกนิเวส” [ยึดมั่น-อิตตานิเวส] ได้แล้ว “สุญญตานุปัสสนา” จึงเป็นสมุทธานุสรา
- (๒๙) เพราะท่านละ “สาราทานาภินิวาสะ” [ยึดมั่นด้วยยึดถือว่าเป็นสาระ] ได้แล้ว “อริปัญญาธรรมวิปัสสนา” จึงเป็นสมุทธานุสรา [การเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง]

- (๓๐) เพราะท่านละ “สัมโมหaginiเวส” [ยึดมั่นด้วยความลุ่มหลง] ได้แล้ว “**ยถาภูตญาณทัสสะ**” จึงเป็นสมุทธรรม
- (๓๑) เพราะท่านละ “อาตยาaginiเวส” [ยึดมั่นในอาลัย] ได้แล้ว “**อาทีนวานุปัสสนา**” จึงเป็นสมุทธรรม
- (๓๒) เพราะท่านละ “อัปปฏิสังขา” [ไม่พิจารณา] ได้แล้ว “**ปฏิสังขานุปัสสนา**” จึงเป็นสมุทธรรม
- (๓๓) เพราะท่านละ “สังโยคาaginiเวสสะ” [ยึดมั่นในการประกอบกิเลส] ได้แล้ว “**วิวัฏฏานุปัสสนา**” จึงเป็นสมุทธรรม

[๕] ในอันดับ ข้อ ๑๒-๑๕ คือ อริยมรรค ๔

- (๓๔) เพราะท่านละ “กิเลสอันตั้งอยู่ในฐานเดียวกับทวิภูฏิ” ได้แล้ว “**โสดาปัตติมรรค**” จึงเป็นสมุทธรรม
- (๓๕) เพราะท่านละ “กิเลสอย่างหยาบ” ได้แล้ว “**สกทาคามีมรรค**” จึงเป็นสมุทธรรม
- (๓๖) เพราะท่านละ “กิเลสอย่างละเอียด” ได้แล้ว “**อนาคามีมรรค**” จึงเป็นสมุทธรรม
- (๓๗) เพราะท่านละ “กิเลสทั้งปวง” ได้เด็ดขาดแล้ว “**อรหัตตมรรค**” จึงเป็นสมุทธรรม

(พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๒ - หน้าที่ 802 FILE 69)

ฉะนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมต้องทำความเข้าใจความหมายใน คำว่า “สมาธิภาวนา-สมถภาวนา” อย่างถูกต้องใน ฐานะเป็นพุทธมามกะ เพื่อจะไม่ได้เดินผิดทาง ซึ่งต้องบำเพ็ญเพียรสมถกรรมฐานด้วย “**ธรรม ๓๗ ประการ**” ดังกล่าวข้างต้น อ่านบทพจนานุกรมหลาย ๆ รอบ จนจำขึ้นใจให้ได้ว่า “**ธรรมอะไรกำจัดดับธรรมอะไร**” เอาให้ แม่นยำถูกต้อง และต้องขบได้ด้วยทฤษฎี ทั้งหมดนี้ เรียกว่า “**สมถธรรม-สมุทธรรม**” หมายถึง ธรรมเครื่อง ปลีกตัวออกจาก “**กามกิเลส-และ-วัตถุกิเลส**” [กาม ๒: กามสุข-กามคุณ] และ ธรรมเครื่องแห่งความสงบ [วิเวก ๓: **กายวิเวก** ความสังคกาย ได้แก่อยู่ในที่สังคกัถิ ดำรงอิริยาบถและเที่ยวไปผู้เดียวกัถิ ๑ **จิตตวิเวก** ความสังคจิต ได้แก่ทำจิตให้สงบผ่องใส สงคจากนิวรรณ สังโยชน์ และ อนุสัย เป็นต้น หมายถึงจิตแห่งท่านผู้ บรรลุ รูปฌาน ๔ รวมทั้ง อรูปฌาน ๔ ด้วย และ อริยมรรค ๔ อริยผล ๔ เป็นสำคัญ ๑ **อุปวิเวก** ความสังค อุปธิ ได้แก่ธรรมเป็นที่สงบระงับสังขารทั้งปวง ปราศจากกิเลสกัถิ ชันชกัถิ อภิสังขารกัถิ ที่เรียกว่า อุปธิ หมายถึง **พระนิพพาน** เป็นสำคัญ ๑] ดังค่านิยามใน คำว่า “**จิตตภาวนา**” ดังนี้

“**จิตตภาวนา**” หมายถึง การเจริญจิต พัฒนาจิต การฝึกรวมจิตใจ ให้เข้มแข็งมั่นคง เจริญองกวม ด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีเมตตากรุณา มีนันทะ ขยันหมั่นเพียร อดทน มีสมาธิ และสดชื่น เบิกบาน เป็นสุขผ่องใส เป็นต้น กล่าวโดยย่อ “**อธิจิตตสิกขา**” คือ สิกขาคือจิตอันยัง อธิจิตอันเป็นข้อที่ จะต้องศึกษา ข้อปฏิบัติเพื่อการฝึกรวมพัฒนาจิตใจ ให้มีสมาธิ เป็นต้น อย่างสูง [กุศลจิตทั้งหลาย จนถึงสมาบัติ ๘ เป็นจิต ฌานสมาบัติที่เป็นบาทแห่งวิปัสสนา เป็นอธิจิต แต่สมาบัติ ๘ นั้นแหละ ถ้า ปฏิบัติด้วยความเข้าใจ มุ่งให้เป็นเครื่องหนุนนำออกจากวัฏฏะ ก็เป็นอธิจิต] หรือจิตที่ประกอบด้วย

(๑) **สัมมāvāyāมะ-สัมมัปปชาน ๔** (๒) **สัมมāsติ-สคิปุญญาน ๔** และ (๓) **สัมมāsมาธิ-ฌาน ๔**

เพราะฉะนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมต้องสามารถอธิบายขั้นตอนต่างๆ ในการเจริญสมถภาวนาได้อย่างถูกต้อง เพื่อ กำหนดเป็นแนวทางของตนได้อย่างถูกต้อง ที่เรียกว่า “**ธัมมานุष्ठัมมปฏิบัติ**” หมายถึง การปฏิบัติธรรมถูก หลักธรรม และ “**อันวัตตปฏิบัติ**” หมายถึง ปฏิบัติที่เป็นไปตามความมุ่งหมาย นั่นคือ ไม่สับสนปนเพื่อน หรือห้วนไหว [สัมมาสติ] ดังนั้น ธรรมทั้งหลายที่เป็นปฏิปักษ์กับนิรณันนั้น ได้แก่ (๑) เนกขัมมะ (๒) อภัยบาท (๓) อาโลกสัญญา (๔) อวิกเขปะ (๕) ธรรมวัตถาน (๖) ญาณ (๗) ปราโมทย์ และ (๘) กุศลธรรมทั้งปวง นั่นคือ (๑) รูปฌาน ๔ (๒) อรูปฌาน ๔ (๓) มหาวิปัสสนา ๑๘ และ (๔) อริยมรรค ๔ [ย่อมสหระคด้วย อริยผล ๔ โดยอัตโนมัตติ] โดยจะต้องมุ่งมั่นในการเจริญธรรมทั้งหลายเหล่านี้ อย่างจริงจัง ให้จุดหมายสูงสุด โดยปรมาตต์ ที่เรียกว่า “**สัจภาวะแห่งพระนิพพาน**” ฉะนั้น การปฏิบัติธรรม ที่เรียกว่า “**ภาวนา ๒**” หมายถึง การทำให้มีขึ้นเป็นขึ้น-การทำให้เกิดขึ้น-การเจริญ-การบำเพ็ญ-การพัฒนา-การฝึกอบรม-การเจริญพัฒนา กล่าวโดยย่อ เรียกว่า “**สมถธรรม-สมถธรรม**” หรือ “**ธรรม ๓๗ ประการ**” ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ได้แก่

(๑) “**สมถภาวนา**” [ญาณทัสสนะ = ปัญญาในสมาธิ: Tranquility Development] หมายถึง ฝึกอบรมจิตใจให้อยู่กับความดีงามเกิดความสงบ ที่เรียกว่า “**อารัมมณูปนิชฌาน**” หมายถึง การเพ่งพินิจอารมณ์ด้วยจิตที่เป็นสมาธิแน่วแน่ ได้แก่ ธรรมสมาธิ ๕-ญาณในธรรมอุปการะแก่สมาธิ ๘-และ-สมาบัติ ๘ คือ รูปฌาน ๔ และ อรูปฌาน ๔

(๒) “**วิปัสสนาภาวนา**” [ญาณในวิปัสสนา = ปัญญาในวิปัสสนา: Insight Development] หมายถึง ฝึกอบรมเจริญปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งชัดตามเป็นจริง ที่เรียกว่า “**ลักขณูปนิชฌาน**” หมายถึง การเพ่งพินิจสามัญญลักษณะแห่งไตรลักษณ์ด้วยจิตที่เป็นสมาธิแน่วแน่ ได้แก่ อนุปัสสนา ๗-มหาวิปัสสนา ๑๘-ญาณ ๑๖ นั่นคือ (๑) “**วิปัสสนา**” [ญาณในวิปัสสนา] คือ พินิจสังขารโดยไตรลักษณ์ (๒) “**อริยมรรค ๔**” คือ ภาวนายังกิจแห่งวิปัสสนานั้นให้สำเร็จ และ (๓) “**อริยผล ๔**” คือ เพ่งนิพพานอันมีลักษณะเป็น สุกขัญญะ-อนิมิตตะ-อัปปมิตตะ และ เกิดปัญญาเห็นลักษณะอันเป็น สัจภาวะของนิพพาน

ดังนั้น ให้ผู้ปฏิบัติธรรมลำดับแยกแยะจำแนกภาวนาธรรมทั้งหลายให้ชัดเจน โดยเฉพาะ คำว่า “**ภาวนา ๒**” [Mental Development] กับ คำว่า “**ฌาน ๒**” [Meditation] ไม่ได้มีความหมายแตกต่างกัน ถ้าผู้ปฏิบัติธรรมมีอาการ ดังนี้ (๑) สติปนเพื่อน-อยู่อย่างขาดสติ-ไม่มีสติ-ระลึกตามไปไม่ได้-ระลึกย้อนไปก็ไม่ได้-นึกไม่ออก-จำไม่ได้-ปนเพื่อน-หลงลืม-หลงเลื่อน-หลงไหลไป-หลงพร้อม ที่เรียกว่า “**มูฐฐัจจะ**” และ (๒) ความไม่รู้-ความไม่เห็น-ความไม่ตรัสรู้-ความไม่รู้โดยสมควร-ความไม่รู้ตามความเป็นจริง-ความไม่แทงตลอด-ความไม่ถือเอาให้ถูกต้อง-ความไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ-ความไม่พินิจ-ความไม่พิจารณา-ความไม่กระทำให้ประจักษ์-ความทรมปัญญา-ความโง่เขลา-ความไม่รู้ชัด-ความหลง-ความลุ่มหลง-ความหลงไหล-อวิชชา-โอะมะคืออวิชชา-โยคะคืออวิชชา-อนุสัยคืออวิชชา-ปริยฐานคืออวิชชา-ลัมคืออวิชชา-อกุศลมูลคือโมหะ ที่เรียกว่า “**อสัมปชัญญะ**” ฉะนั้น ย่อมไม่สามารถเจริญภาวนาได้ เพราะไม่สมประกอบด้วย “**สติสัมปชัญญะ**” ดังรายละเอียดต่อไปนี้

“สติ-สัมปชัญญะ”

- (๑) “**สติ**” หมายถึง **สติ**: ความตามระลึก-ความหวนระลึก **สติ**: กิริยาที่ระลึก-ความทรงจำ-ความไม่เลื่อนลอย-ความไม่ลืม **สติ**: สตินทรีย์-สติพละ-สัมมาสติ อันใด นี้เรียกว่า “**สติ**” คำว่า “**สติพล**” ก็คือ สตินั่นเอง โดยที่ไม่หวนไหวไปเพราะความไม่มีสติ คำว่า “**สมาธิพล**” ก็คือ สมาธินั่นเอง โดยที่ไม่หวนไหวไปเพราะความฟุ้งซ่าน คำว่า “**สมถะ**” คือ สมาธิ และ คำว่า “**วิปัสสนา**” คือ ปัญญา
- (๒) “**สัมปชัญญะ**” หมายถึง **ปัญญา**: กิริยาที่รู้ชัด-ความวิจย-ความเลือกสรร-ความวิจยธรรม-ความกำหนดหมาย-ความเข้าไปกำหนด-ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ-ภาวะที่รู้-ภาวะที่ฉลาด-ภาวะที่รู้ละเอียด-ความรู้แจ่มแจ้ง-ความค้นคิด-ความใคร่ครวญ-ปัญญาเหมือนแผ่นดิน-ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส-ปัญญาเครื่องนำทาง-ความเห็นแจ้ง-ความรู้ชัด-ปัญญาเหมือนปฏัก
- ปัญญา**: ปัญญินทรีย์-ปัญญาพละ-ปัญญาเหมือนศีลตรา-ปัญญาเหมือนปราสาท-ความสว่างคือปัญญา-แสงสว่างคือปัญญา-ปัญญาเหมือนประทีป-ปัญญาเหมือนดวงแก้ว-ความไม่หลง-ความวิจยธรรม-สัมมาทวิปฏิ อันใด นี้เรียกว่า “**สัมปชัญญะ**” ฉะนั้น “**สัมปชัญญะ**” คือ **ญาณ** [ความรู้]
- (๓) “**สัมปชัญญะ ๔**” [Awareness] (ข้อ ๒ ในธรรมมีอุปการะมาก ๒ อีกข้อ ๑ คือ **สติ**) หมายถึง ความรู้ตัวทั่วพร้อม-ความรู้ตระหนัก-ความรู้ชัดเข้าใจชัดซึ่งสิ่งที่นึกได้ มักมากู้กับ “**สติ**” [Mindfulness หมายถึง ความระลึกจำได้ โดยจำแนกออกเป็นคำไวพจน์ ดังนี้ (๑) **สติ**: ความตามระลึก-ความหวนระลึก (๒) **สติ**: กิริยาที่ระลึก-ความทรงจำ-ความไม่เลื่อนลอย-ความไม่ลืม (๓) **สติ**: สตินทรีย์-สติพละ-สัมมาสติ] ได้แก่ (๑) “**สาดอกสัมปชัญญะ**” คือ รู้ชัดว่ามีประโยชน์ หรือตระหนักว่าตรงตามจุดหมาย (๒) “**สัปายสัมปชัญญะ**” คือ รู้ชัดว่าเป็นสัปายะ หรือตระหนักว่าเกื้อกูลเหมาะสมกัน (๓) “**โคจรสัมปชัญญะ**” คือ รู้ชัดว่าเป็นโคจร หรือตระหนักในแดนงานของตน และ (๔) “**อสัมโมหสัมปชัญญะ**” คือ รู้ชัดว่าไม่หลง หรือตระหนักในตัวตนภาวะ ไม่หลงไหล ไม่สับสนพัวพันเพื่อน ส่วนคำว่า “**สติสัมปชัญญะ**” [Temperance] หมายถึง **ระลึกได้และรู้ตัวอยู่เสมอ** นั่นคือ ฝึกตนให้เป็นคนรู้จักยั้งคิด รู้สึกตัวเสมอว่า สิ่งใดควรทำ และไม่ควรถ้า ระวังมิให้เป็นคนมัวเมาประมาท

ด้วยเหตุนี้ “**สติ-สัมปชัญญะ**” จึงหมายถึง “**ระลึกได้-รอบรู้**” [สติปัญญา] ฉะนั้น เป้าหมายสำคัญในการเจริญภาวนาจึงมุ่งมาที่ “**สติสัมปชัญญะ**” เป็นสำคัญ นั่นคือ “**ญาณทัสสนะแห่งสมาธิ**” หมายถึง ความรู้ความเห็น [รู้เห็น] ด้วยญาณหรือปัญญาหยั่งรู้ด้วยการเจริญวิปัสสนา [สติปัญญา ๔-อนุปัสสนา ๘-มหาวิปัสสนา ๑๘-ญาณ ๑๖] เพราะฉะนั้น ธรรมคู่ระหว่าง “**สมถะ**” กับ “**วิปัสสนา**” จึงมีอำนาจเท่าเทียมกัน [เป็นอย่างเดียวกัน-สหชาตธรรม-ธรรมสามัคคี] และส่งเสริมซึ่งกันและกัน ต่างไม่ละเมิดซึ่งกันและกัน ดังนั้น กระบวนการเกิดปัญญาต้องประกอบด้วย (๑) **ปัญญาในสมาธิ-จิตที่เป็นสมาธิ-สติสัมปชัญญะ** นั่นคือ “**ญาณทัสสนะ-ยถภูต**

ญาณทัสสนะ” กับ (๒) ปัญญาในวิปัสสนา นั่นคือ “จักขุ-ญาณ-ปัญญา-วิชา-แสงสว่าง” [ยถาภูตญาณ] แต่ในกลไกกระบวนการคิดที่เกิดขึ้นระหว่าง “ปัญญาในสมาธิ” กับ “ปัญญาในวิปัสสนา” นั้น เรียกว่า “โยนิโสมนสิการ” ดังนี้

“โยนิโสมนสิการ” [Analytical Thinking] หมายถึง **การใช้ความคิดถูกวิธี** คือ การทำในใจโดยแยบคาย มองสิ่งทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณาสืบค้นถึงต้นเค้า สืบหาเหตุผลจนตลอดสาย แยกแยะ ออกพิจารณา คู้ด้วยปัญญาที่คิดเป็นระเบียบและ โดยอุบายวิธีที่แยบคายในใจ ให้เห็นสิ่งนั้นๆ หรือปัญหานั้นๆ ตามสภาวะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย [ปฏิจสุมุขปาถ ๑๒] ดังนี้

(๑) “อนุโลมปฏิจสุมุขปาถ” คือ เป็นไปตาม คล้อยตาม ตามลำดับ สวาทออกไปตามลำดับจากเหตุไปหาผลข้างหน้า ดังรายละเอียดต่อไปนี้

“อนุโลมปฏิจสุมุขปาถ” = ฝ่ายสมุทัยวาร [Direct Dependent Origination]

(๑) เพราะ **อวิชา** เป็นเหตุปัจจัย **ปัจจัยธรรม** จึงมี

(๒) เพราะ **อวิชา** เป็นปัจจัย **สังขาร** จึงมี

(๓) เพราะ **สังขาร** เป็นปัจจัย **วิญญาน** จึงมี

(๔) เพราะ **วิญญาน** เป็นปัจจัย **นามรูป** จึงมี

(๕) เพราะ **นามรูป** เป็นปัจจัย **สพายตนะ** จึงมี

(๖) เพราะ **สพายตนะ** เป็นปัจจัย **ผัสสะ** จึงมี

(๗) เพราะ **ผัสสะ** เป็นปัจจัย **เวทนา** จึงมี

(๘) เพราะ **เวทนา** เป็นปัจจัย **ตัณหา** จึงมี

(๙) เพราะ **ตัณหา** เป็นปัจจัย **อุปาทาน** จึงมี

(๑๐) เพราะ **อุปาทาน** เป็นปัจจัย **ภพ** จึงมี

(๑๑) เพราะ **ภพ** เป็นปัจจัย **ชาติ** จึงมี

(๑๒) เพราะ **ชาติ** เป็นปัจจัย **ชรามรณะ** จึงมี

ความโศก-ความคร่ำครวญ-ทุกข์-โทมนัส-และ-ความคับแค้นใจ ก็มีพร้อม
ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ จึงมีด้วยประการดังนี้

หมายเหตุ: การเริ่มต้นปฏิบัติธรรมนั้น ถ้าพิจารณาไม่เห็นทุกข์ [นามรูปปริจเฉทญาณ-อุปาทานขั้น ๕ เป็นทุกข์] และสาเหตุแห่งทุกข์ [ปัจจัยปริคคหญาณ-ปฏิจสุมุขปาถ ๑๒] นั้น ได้ ก็ไม่ประโยชน์อันใดที่ต้องไปค้นหาไขว้คว้าเอาปัญญาต่างๆ จากความรู้อื่นๆ [สังขาร-ความจริง] นั่นคือ (๑) เห็นขั้น ๕ มีทุกข์ [วิภูฏะ] กับ (๒) เห็นขั้น ๕ ปราศจากทุกข์ [วิภูฏะ]

นอกจากนี้ ยังรวมถึง “ปฏิจกสมุปันนธรรม” ทั้งหลาย และพร้อมด้วย “กฎแห่งกรรม” และ “กฎกรรมของสัตว์” [กัมมัตสกตา] ซึ่งทำให้เกิด “ดาวตาเห็นธรรม” [ธรรมจักขุ] เช่นกัน ดังนี้

“อัทธา ๓” หมายถึง *กาลเวลาทั้ง ๓ ช่วง* ธรรมในข้อนี้ ทำให้เห็น “ขณะ ๓” ในกาลทั้ง ๓ คือ “อุปาทขณะ-ฐิติขณะ-ภังคขณะ” หรือ “ญาณ ๓: อดีตังสญาณ-อนาคตังสญาณ-ปัจจุปบันนังสญาณ” ได้แก่

- (๑) “อดีต” = อวิชา-สังขาร
- (๒) “ปัจจุบัน” = วิญญาณ-นามรูป-สพายตนะ-ผัสสะ-เวทนา-ตัณหา-อุปาทาน-ภพ
- (๓) “อนาคต” =ชาติ-ชรา มรณะ (โสกะ-ปริเทวะ-ทุกข์-โทมนัส-อุปายาส)

“สังเขป ๔” (สังคหะ ๔) หมายถึง *ช่วงองค์ประกอบปัจจัยสี่เนื่องกันด้วยเหตุและผลเป็นระยะ ๔ หมวด หรือแยกเป็น ๔ กลุ่ม* ได้แก่

- (๑) “อดีตเหตุ” = อวิชา-สังขาร
- (๒) “ปัจจุบันผล” = วิญญาณ-นามรูป-สพายตนะ-ผัสสะ-เวทนา
- (๓) “ปัจจุบันเหตุ” = ตัณหา-อุปาทาน-ภพ
- (๔) “อนาคตผล” = ชาติ-ชรา มรณะ (โสกะ-ปริเทวะ-ทุกข์-โทมนัส-อุปายาส)

“สนธิ ๓” หมายถึง *ขั้วต่อ ระหว่างสังเขป หรือช่วงทั้ง ๔* ได้แก่

- (๑) ระหว่าง “อดีตเหตุ” กับ “ปัจจุบันผล”
- (๒) ระหว่าง “ปัจจุบันผล” กับ “ปัจจุบันเหตุ”
- (๓) ระหว่าง “ปัจจุบันเหตุ” กับ “อนาคตผล”

“วิภูฏะ ๓” (ไตรวิภูฏ์) หมายถึง *การวน วงเวียน องค์ประกอบปัจจัยใหญ่ที่หมุนเวียนต่อเนื่องกันของ “ภวจักร” หรือ “สังสารจักร” องค์ความรู้ในข้อนี้ ใช้อธิบายสภาวะธรรมระหว่าง “สังขตธรรม” [โลกธรรม] กับ “อสังขตธรรม” [นิพพาน] โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระธรรมวินัยตามคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า “ศีลเลขธรรม-ชุตธรรม” คือ ธรรมอันเป็นเครื่องขัดเกลากิเลสทั้งหลาย* ได้แก่

- (๑) “กิลตวิภูฏ์” คือ วงจรกิเลส ได้แก่ อวิชา-ตัณหา-และ-อุปาทาน
- (๒) “กรรมวิภูฏ์” คือ วงจรกรรม ได้แก่ สังขาร-และ-กรรมภพ (อภิสังขาร ๓ หรือ เจตนา)
- (๓) “วิปากวิภูฏ์” คือ วงจรวิปาก ได้แก่ วิญญาณ-นามรูป-สพายตนะ-ผัสสะ-เวทนา ซึ่งแสดงออกในรูปปรากฏที่เรียกว่า “อุปบัติภพ” คือ ภพที่อุบัติขึ้น ชาติ-ชรา มรณะ-ความโสก-ความคร่ำครวญ-ทุกข์-โทมนัส-และ-ความคับแค้นใจ

“อาการ ๒๐” หมายถึง องค์ประกอบแต่ละอย่าง อันเป็นคู่ของสิ่ง จำแนกตามสาเหตุ (Causes) และส่วนผล (Effects) ได้แก่

- (๑) “อดีตเหตุ ๕” = **อวิชา-สังขาร-ตัณหา-อุปาทาน-ภพ**
- (๒) “ปัจจุบันผล ๕” = **วิญญาณ-นามรูป-สพยตนะ-ผัสสะ-เวทนา**
- (๓) “ปัจจุบันเหตุ ๕” = **อวิชา-สังขาร-ตัณหา-อุปาทาน-ภพ**
- (๔) “อนาคตผล ๕” = **วิญญาณ-นามรูป-สพยตนะ-ผัสสะ-เวทนา**

หมายเหตุ: “อาการ ๒๐” คือ หัวข้อที่กระจายให้เต็มในทุกช่วงของ “สังเขป ๔”

“มูล ๒” หมายถึง กิเลสที่เป็นตัวมูลเหตุ ซึ่งกำหนดเป็นจุดเริ่มต้นในวงจรแต่ละช่วง ได้แก่

- (๑) “อวิชา” เป็นจุดเริ่มต้นในช่วงอดีต ส่งผลถึงเวทนาในช่วงปัจจุบัน
- (๒) “ตัณหา” เป็นจุดเริ่มต้นในช่วงปัจจุบัน ส่งผลถึงชรามรณะในช่วงอนาคต

ในอันดับต่อไป ให้พิจารณาในเรื่อง “กฎแห่งกรรม-กัมมัสสกตาปัญญา” ตามบทสวดมนต์ ปัญญาในส่วนนี้ เกิดขึ้นพร้อม “จุดอุปาทาน-ทิพพจักขุญาณ” (ข้อ ๒ วิชา ๓) และ “ปัจจัยปริคคญาณ-ธัมมัญญิตินญาณ” [กังขาวิตรณญาณ-กังขาวิตรณวิสุทธิ] (ข้อ ๒ ในญาณ ๑๖ และ ข้อ ๓ ในวิสุทธิ ๓) อนึ่ง “กฎแห่งกรรม” ถือเป็น “กฎธรรมชาติ” เพราะมีเหตุผลตาม เป็นจริง ไม่ใช่เรื่องมมาย เช่น การกระทำย่อมมีผลตามมาในทุกกรณี เป็นต้น ดังนี้

กฎแห่งกรรม (The Law of Volitional Actions)

กฎข้อที่ ๑ **กัมมัสสะโกมมะที** (เรามีกรรมเป็นของๆ คน)

กฎข้อที่ ๒ **กัมมะทายาท** (เราเป็นผู้รับผลของกรรม)

กฎข้อที่ ๓ **กัมมะโยนิ** (เรามีกรรมเป็นกำเนิด)

กฎข้อที่ ๔ **กัมมะพันธ** (เรามีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์)

กฎข้อที่ ๕ **กัมมะประภูติระโณ** (เรามีกรรมเป็นที่พึงอาศัย)

กฎข้อที่ ๖ **ยัง กัมมัง ะริสสามิ** (เราจักทำกรรมอันใดไว้)

กัลลเยถัง วา ปาปะกัง วา (ดีหรือชั่วก็ตาม)

ตัสสะ ทายาท ะริสสามิ (เราจักเป็นผู้รับผลของกรรมนั้นๆ)

นอกจากนี้ ยังหลักกรรม “ปัจจัย ๒๔” ที่มีลักษณะกระบวนการคิดคล้ายคลึงกับ “ปัจจุสมุปบาท ๑๒” ซึ่งเป็นการอธิบายลักษณะความสัมพันธ์ของปัจจัยต่างๆ ที่ทำให้เกิดดับในสภาวะธรรมต่าง เป็นกระบวนการคิดขั้นสูง [การวิจัยฝ่ายวิทยาศาสตร์] ด้วย ดังนี้

“ปัจจัย ๒๔” หมายถึง ลักษณะหรืออาการแห่งความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งทั้งหลาย ที่สิ่งหนึ่งหรือสภาวะธรรมอย่างหนึ่ง เป็นองค์ประกอบที่ช่วยเอื้อ เกื้อหนุน คำจุน เป็นเหตุ หรือเป็นเงื่อนไข ให้สิ่งอื่น หรือสภาวะธรรมอย่างอื่น เกิดขึ้น คงอยู่ หรือเป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่งได้แก่

- (๑) “เหตุปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเป็นเหตุ
- (๒) “อาร์มมณปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเป็นอารมณ์
- (๓) “อธิปติปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเป็นเจ้าใหญ่
- (๔) “อนันตรปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเป็นภาวะต่อเนื่องไม่มีช่องระหว่าง
- (๕) “สมนันตรปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเป็นภาวะต่อเนื่องทันที
- (๖) “สหชาติปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเกิดร่วมกัน
- (๗) “อัญญมัญญปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยอาศัยซึ่งกันและกัน
- (๘) “นิสสยปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเป็นที่อาศัย
- (๙) “อุปนิสสยปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเป็นเครื่องหนุนหรือกระตุ้นเร้า
- (๑๐) “ปุเรชาติปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเกิดก่อน
- (๑๑) “ปัจฉาชาติปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเกิดทีหลัง
- (๑๒) “อาเสวนปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยการเข้าไปหรือทำให้ชิน
- (๑๓) “กรรมปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเป็นกรรมคือเจตจำนง
- (๑๔) “วิปากปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเป็นวิบาก
- (๑๕) “อาหารปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเป็นอาหาร หรือเป็นเครื่องหล่อเลี้ยง
- (๑๖) “อินทริยปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเป็นเจ้าการ
- (๑๗) “ฉานปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยภาวะจิตที่เป็นฉาน
- (๑๘) “มรรคปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยเป็นมรรค
- (๑๙) “สัมปยุตตปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยประกอบกัน
- (๒๐) “วิปยุตตปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยแยกต่างหากกัน
- (๒๑) “อัติปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยต้องมีอยู่
- (๒๒) “นัตติปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยต้องไม่มีอยู่
- (๒๓) “วิกตปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยต้องปราศไป
- (๒๔) “อวิกตปัจจัย” คือ ปัจจัยโดยต้องไม่ปราศไป

(๒) “ปฏิโลมปฏิจสมุปบาท” คือ ทวนลำดับ ย้อนจากปลายมาหาต้น สาวเรื่องทวนจากผล
เข้าไปหาเหตุ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

“ปฏิโลมปฏิจสมุปบาท” = ฝ่ายนิโรธวาร [Reverse Dependent Origination]

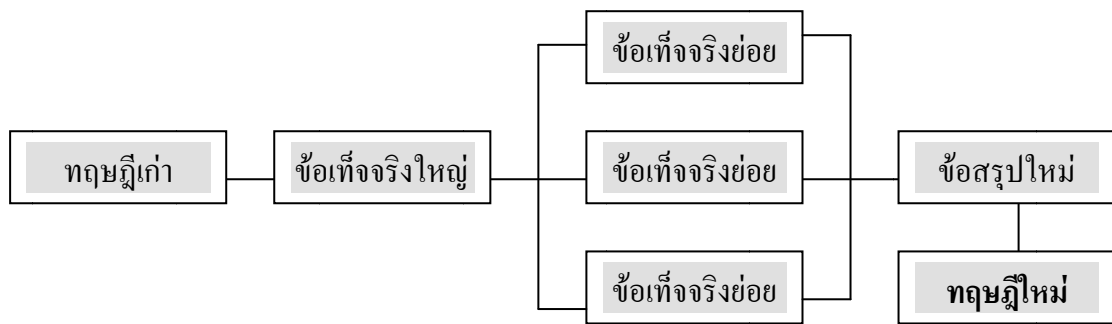
- (๑) เพราะ **อวิชชา** ส้ารอกดับไปไม่เหลือ
- (๒) เพราะ อวิชชา ดับ **สังขาร** จึงดับ
- (๓) เพราะ สังขาร ดับ **วิญญาณ** จึงดับ
- (๔) เพราะ วิญญาณ ดับ **นามรูป** จึงดับ
- (๕) เพราะ นามรูป ดับ **สพายตนะ** จึงดับ
- (๖) เพราะ สพายตนะ ดับ **ผัสสะ** จึงดับ
- (๗) เพราะ ผัสสะ ดับ **เวทนา** จึงดับ
- (๘) เพราะ เวทนา ดับ **ตัณหา** จึงดับ
- (๙) เพราะ ตัณหา ดับ **อุปาทาน** จึงดับ
- (๑๐) เพราะ อุปาทาน ดับ **ภพ** จึงดับ
- (๑๑) เพราะ ภพ ดับ **ชาติ** จึงดับ
- (๑๒) เพราะ ชาติ ดับ **ชรามรณะ** จึงดับ

ความโศก-ความคร่ำครวญ-ทุกข์-โทมนัส-และ-ความคับแค้นใจ ก็ดับ
ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้

ดังนั้น ในกระบวนการคิดที่สำคัญนั้นแบ่งลักษณะออกเป็น ๓ ฝ่าย อันเป็นส่วนประกอบในการพัฒนาปัญญา
ในวิปัสสนาภูมิ ได้แก่ [A] ฝ่ายพระพุทธศาสนา-The Religion of Buddhism (๑) “ปฏิจสมุปบาท-อิ
ทัปปัจจยตา-ปัจจยการ-ตตตา” [Dependent Origination] คือ ปัญญาหยั่งรู้ความจริงด้วยเหตุและผล [B]
ฝ่ายพุทธปรัชญา-The Philosophy of Buddhism (๒) “อนุโลม” [Deduction] (๒) “ปฏิโลม” [Induction] ตาม
หลักตรรกวิทยา [Logic] คือ การหาความจริงโดยพิจารณาตามหลักเหตุผลเชิงตรรกวิทยา และ [C] ฝ่ายพุทธ
ศาสตร์-The Science of Buddhism (๓) “วิธีการวิทยาศาสตร์” [Scientific Methods] คือ ขั้นตอนการ
พรรณนาปรากฏการณ์ตามข้อมูลที่เป็นจริง [Empiricism and Descriptivism = Discovery Procedures] หรือ
“ระเบียบวิธีวิจัย” [Research Methodology = (๑) อริยสังข์ ๔: ทุกขอริยสังข์-ทุกขสมุทัยอริยสังข์-ทุกขนิโรธ
อริยสังข์-ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์ (๒) กิจในอริยสังข์ ๔: ปริญา-ปหานะ-สังขิกิริยา-ภาวนา]
หรือ การสังเกตการณ์ในภูมิแห่งวิปัสสนาตามสถานะที่เป็นปรากฏจริง ประการสำคัญ หลักกรรมทาง
พระพุทธศาสนา คือ ทฤษฎีพื้นฐานทางวิทยาศาสตร์ในศาสตร์สมัยใหม่สาขาต่างๆ ดังนี้

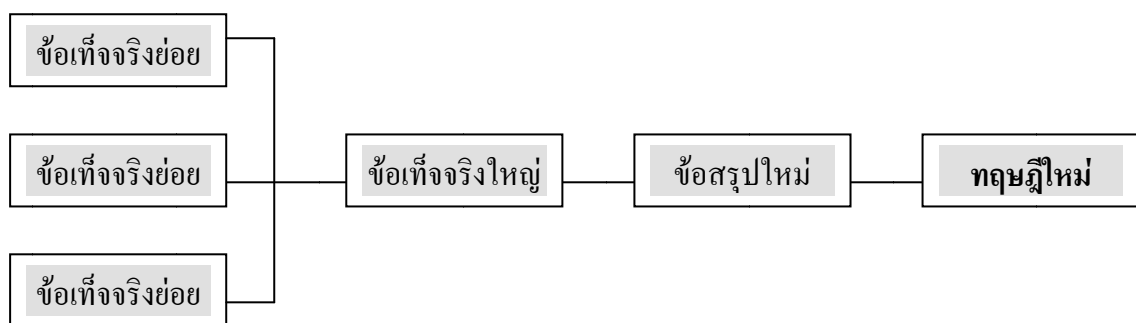

(๑) “อนุโลม–อนุโลมปฏิจตมูบพาท” [Deductive Method–วิธีการนรรนัย–อนูมาน] หมายถึง การสรูบแบบอนูมาน เป็นการใชัเหตุผลจากทฤษฎี หลักการ ไปลงข้อสรูบ โดยมีแหล่งความรู้มาจาก ผู้รู้–การหยั่งรู้–ขนบธรรมเนียมประเพณี–ประสบการณ์–เหตุผล เทียบเคียงได้กับ “การวิเคราะห์” [Analysis] โดยมีลำดับ ได้แก่ ข้อเท็จจริงใหญ่–ข้อเท็จจริงย่อย–ข้อสรูบ [กฎย่อย]

ภาพประกอบ ๑: ลำดับขั้นในวิธีอนูมาน

(๒) “ปฏิโลม–ปฏิโลมปฏิจตมูบพาท” [Inductive Method–วิธีการอุปนัย–อุปมาน] หมายถึง การสรูบจากความจริงย่อย เป็นประ โยคอ้าง เพื่อลงข้อสรูบเป็นความจริงใหม่ ถ้าประ โยคอ้างเป็นจริง ข้อสรูบนั้นมีแนว โน้มที่จะเป็นจริง เทียบเคียงได้กับ “การสังเคราะห์” [Synthesis] โดยมีลำดับ ได้แก่ ข้อเท็จจริงย่อย–ข้อเท็จจริงใหญ่–ข้อสรูบ [ทฤษฎีหลัก]

ภาพประกอบ ๒: ลำดับขั้นในวิธีอุปมาน

(๒.๑) “วิธีการอุปมานแบบสมบูรณ์” [Perfect Inductive Method] เป็นวิธีการแสวงหาความรู้โดยรวบรวมข้อเท็จจริงย่อยๆจากทุกหน่วยของกลุ่มประชากร [การหาค่าพารามิเตอร์ของประชากรที่ต้องการศึกษาทั้งหมด เรียกว่า ค่าพารามิเตอร์-Parameter] จึงสรุปไปสู่ส่วนใหญ่ เช่น ต้องการทราบว่าผู้ที่อาศัยอยู่ในเขตเมืองนั้นนับถือผีทวดอะไร ก็ต้องมาถามจากผู้ที่อาศัยอยู่ในเมืองนั้นว่าทุกคนนับถือผีทวดอะไร แล้วจึงนำมาสรุปรวมว่า ผู้ที่อาศัยในเมืองนั้นนับถือศาสนาอะไรบ้าง

ภาพประกอบ ๓: ลำดับขั้นในวิธีอุปมานแบบสมบูรณ์

(๒.๒) “วิธีการอุปมานแบบไม่สมบูรณ์” [Imperfect Inductive Method] เป็นวิธีการแสวงหาความรู้โดยรวบรวมข้อเท็จจริงย่อยๆจากบางส่วนของกลุ่มประชากร [กลุ่มตัวอย่างบางส่วน ที่เป็นตัวแทนประชากรทั้งหมด เรียกว่า ค่าสถิติ-Statistic] แล้วสรุปรวมไปสู่ส่วนใหญ่ ในทางปฏิบัติเป็นไปได้ยากที่จะรวบรวมข้อเท็จจริงย่อยๆจากทุกหน่วยของกลุ่มประชากร จึงใช้วิธีรวบรวมข้อเท็จจริงย่อยๆจากกลุ่มตัวอย่างซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มประชากร

ภาพประกอบ ๔: ลำดับขั้นในวิธีอุปมานแบบไม่สมบูรณ์

(๓) แนวคิดในทางวิทยาศาสตร์ [Scientific Approach] ตามลักษณะแนวคิดนี้ เกิดจากการรวบรวมหลักฐาน อันจัดเป็นชุดข้อมูลหนึ่งๆ ตามระยะเวลาและสถานที่ และดำเนินการวิเคราะห์ข้อมูล [A Collection of Data] ดังกล่าวนั้น เพื่อสังเคราะห์หาข้อสรุปพื้นฐานในขั้นตอนพิสูจน์ข้อสมมติฐาน [Proving Hypothesis] และยืนยันทฤษฎี [Asserting Theory] ที่สร้างขึ้นใหม่หรือทฤษฎีที่มีมาก่อนหน้านั้น ข้อสมมติฐานที่ผ่านการทดสอบแล้ว จึงเรียกว่า “ทฤษฎี” [Accepted Theory] ที่ถูกต้อง ขั้นตอนทั้งหมด ดังกล่าวนี้นี้ ต้องเป็นไปตามเกณฑ์ “ระเบียบวิธีวิจัย” [Research Methodology] ซึ่งทุกขั้นตอนของการวิจัย จึงเป็นเรื่องการใช้เหตุผลเชิงตรรกวิทยาเช่นเดียวกัน ที่เรียกว่า “วิธีใช้เหตุผลเชิงอนุมาน” [Deductive Reasoning] กับ “วิธีใช้เหตุผลอุปมาน” [Inductive Reasoning] หลักการในการวิจัยจึงมีขั้นตอน คือ (๑) หลักฐาน (๒) กระบวนการคิด และ (๓) ขั้นตอนการทำวิจัย ทั้งหมดรวมกัน เรียกว่า “กระบวนการค้นพบความจริง” [Discovery Procedures] ดังรายละเอียดต่อไปนี้

(๑) “หลักฐาน” [Confidence] หมายถึง การกำหนดขอบเขตข้อมูล [Data] ที่แยกออกเป็น ๒ ลักษณะ ได้แก่ (๑) ประชากร–Population คือ ค่าพารามิเตอร์–Parameter กับ (๒) กลุ่มตัวอย่าง–Sample คือ ค่าสถิติ–Statistic ส่วนใหญ่มักศึกษาเฉพาะกลุ่มตัวอย่างที่สุ่มเป็นตัวแทนข้อมูลของ ประชากร ข้อที่น่าสนใจมาก คือ “ทฤษฎีการสุ่มตัวอย่าง” (“เทคนิคการใช้สถิติเพื่อการวิจัย”: ชู ศรี วงศ์รัตน์. ๒๕๕๑.)

๑.๑ “การแจกแจงของกลุ่มตัวอย่าง” [Sampling Distribution] คือ การแจกแจงความน่าจะเป็นของค่าสถิติต่างๆ ที่เป็นไปได้ทั้งหมด ที่ได้จากกลุ่มตัวอย่างหลายๆ กลุ่ม ที่สุ่มจากกลุ่มประชากรเดียวกัน โดยที่แต่ละกลุ่มตัวอย่างมีขนาดเท่ากัน และความเบี่ยงเบนมาตรฐานของการแจกแจงกลุ่มตัวอย่างของค่าสถิติใดๆ เรียกว่า “ความคลาดเคลื่อนมาตรฐานของค่าสถิติ” นั้น

๑.๒ “การแจกแจงของค่าเฉลี่ย” [Sampling Distribution of the Mean = \bar{X}] คือ ถ้าสุ่มตัวอย่างเป็นจำนวนมากมาหลายๆ กลุ่ม จากกลุ่มประชากรกลุ่มหนึ่ง การแจกแจงของค่าเฉลี่ยของกลุ่มตัวอย่างต่างๆ เหล่านี้ จะเข้าใกล้การแจกแจงปกติ

๑.๓ “การแจกแจงของผลต่างระหว่างค่าเฉลี่ย” [Sampling Distribution of the Difference of Mean] คือ ถ้ากลุ่มตัวอย่างเป็นอิสระจากกันมีขนาดต่างกัน ถูกสุ่มจากประชากร ๒ กลุ่ม ที่มีค่าเฉลี่ยและความเบี่ยงเบนมาตรฐานคนละชุด ตามลำดับแล้ว การแจกแจงของผลต่างระหว่างค่าเฉลี่ย จะมีการแจกแจงปกติ

๑.๔ “การแจกแจงแบบที” [t-Distribution] คือ การเปรียบเทียบความแตกต่างของกลุ่มตัวอย่างทีละคู่ เมื่อกลุ่มตัวอย่างจำนวน ๒ กลุ่ม ที่มีขนาดเล็กกว่าจำนวน ๓๐ ตัวอย่าง โดยมีข้อตกลงเบื้องต้นว่า กลุ่มตัวอย่างที่ต้องการศึกษาภายในกลุ่มต้องเป็นอิสระจากกัน ความแปรปรวนของกลุ่มประชากรทั้ง ๒ กลุ่มจะเท่ากันหรือไม่เท่ากันก็ได้

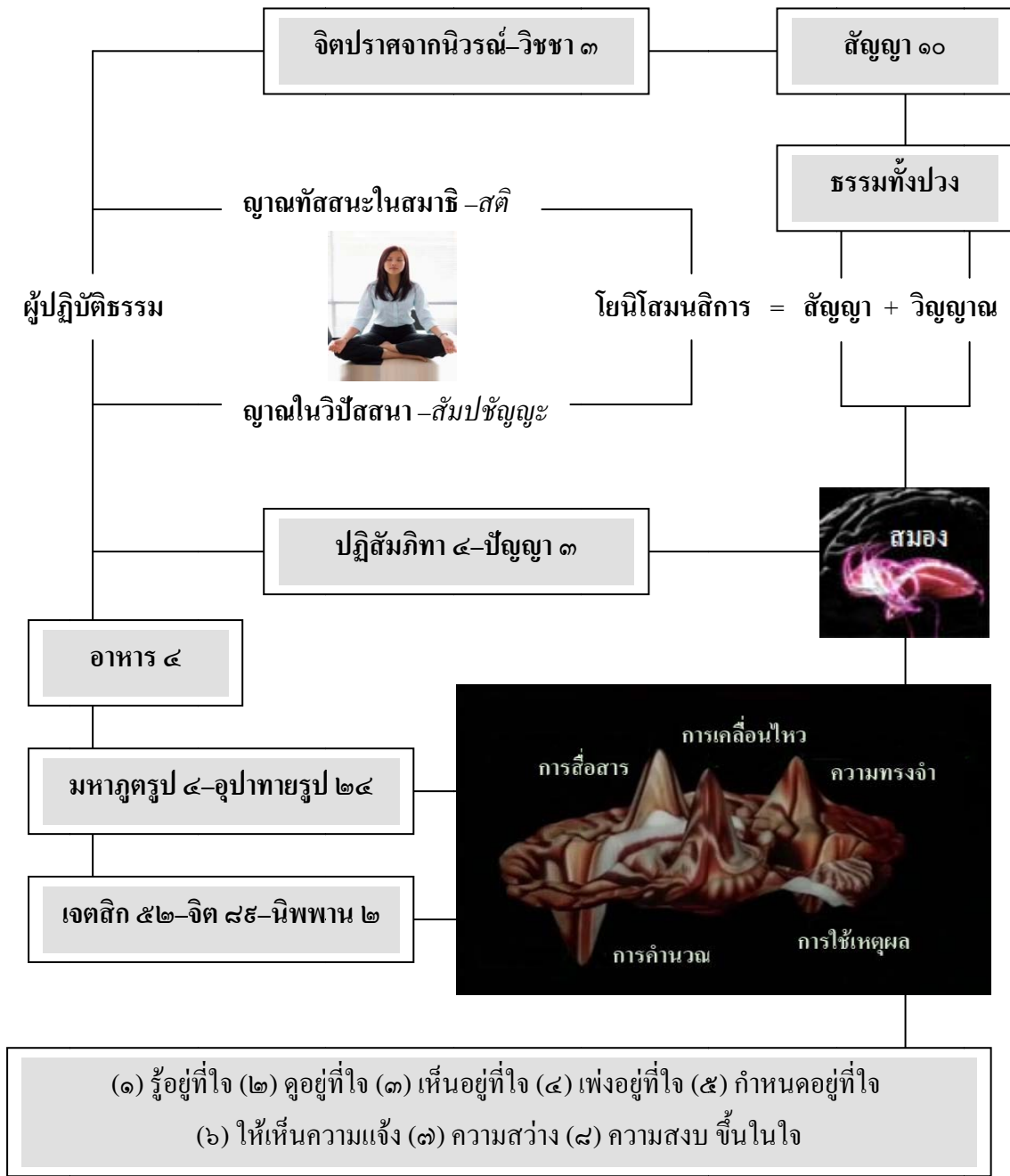

๑.๕ “การแจกแจงแบบไค-สแควร์” [χ^2 -Distribution] คือ การเปรียบเทียบความสัมพันธ์ของกลุ่มตัวอย่าง ว่ามีความสัมพันธ์ที่เหมือนกันหรือแตกต่างกัน โดยมีข้อตกลงเบื้องต้นว่า กลุ่มตัวอย่างทุกกลุ่มต้องเป็นอิสระจากกัน ค่าที่สังเกตได้ค่าหนึ่งๆ จะจัดให้อยู่ในกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง เพียงกลุ่มเดียว และกลุ่มตัวอย่างจะต้องมีขนาดใหญ่พอ ที่จะให้ความถี่ที่คาดหวังในแต่ละช่องไม่น้อยกว่า ๑๐

๑.๖ “การแจกแจงแบบเอฟ” [F-Distribution หรือ Analysis of Variance] คือ การเปรียบเทียบความแตกต่างระหว่างกลุ่มตัวอย่าง ที่มีมากกว่า ๒ กลุ่มขึ้นไป โดยมีข้อตกลงเบื้องต้นว่า กลุ่มตัวอย่างแต่ละกลุ่มต้องเลือกมาโดยการสุ่มจากกลุ่มประชากรที่มีการแจกแจงเป็นโค้งปกติ กลุ่มตัวอย่างแต่ละกลุ่มต้องเป็นอิสระจากกัน กลุ่มตัวอย่างแต่ละกลุ่มได้มาจากกลุ่มประชากรที่มีความแปรปรวนเท่ากัน และข้อมูลที่จะนำมาวิเคราะห์นั้น ต้องอยู่ในมาตราอันตรภาคหรืออัตราส่วน

ในขั้นตอนการคิดดังกล่าวข้างต้นทั้ง ๓ ลักษณะ นั้น เป็นเรื่องจำเป็นในการปฏิบัติธรรม คือ การเจริญภาวนากรรมฐาน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ๒ วิธีแรกนั้นเกิดใน (๑) *กระบวนการคิดในทางพระพุทธศาสนา* กับ (๒) *กระบวนการคิดในทางปรัชญา-ตรรกวิทยา* และเป็นพื้นฐานใน (๓) *กระบวนการคิดในทางวิทยาศาสตร์* ตามลำดับ แต่อย่างไรก็ตาม ในทางพระพุทธศาสนานั้น นอกจากจะยึดกระบวนการคิดตามหลักปฏิจิมสูปบาทเป็นเกณฑ์สำคัญในการเจริญภาวนากรรมฐานแล้ว ยังต้องพิจารณาถึง “*ยถาภูตญาณ*” อันเป็นปัญญาเห็นสภาวะธรรมตามเป็นจริง ที่เรียกว่า “*ปัญญาเห็นธรรม*” ซึ่งหมายถึง “*ปัญญาหยั่งรู้: จักขุ-ญาณ-ปัญญา-วิชา-แสงสว่าง*” [Insights] ที่ต้องรวมกับ “*จิตตสมาธิ-เอกัคคตาแห่งสมาธิหรือวิเวก*” [รูปมาน ๔ คือ ปฐมฌานข่มระงับนิวรณ์ทั้ง ๕ ได้ด้วยอำนาจแห่งสมาธิ] ที่เรียกว่า “*ญาณทัตสนะ*” [Knowledge and Vision] คือ รู้เห็นด้วยญาณในภูมิแห่งวิปัสสนา ให้พิจารณากระบวนการคิดในการเจริญภาวนากรรมฐาน ดังนี้

ภาพประกอบ ๕: กระบวนการคิดในการเจริญภาวนากรรมฐาน

จากภาพประกอบ ๕ ดังกล่าวนี้ จะเห็นได้ว่า กระบวนการสร้างปัญญาในการเจริญสมาธิภาวนาและวิปัสสนาภาวนานั้น เกี่ยวข้องโดยตรงกับการเจริญธรรม “โยนิโสมนสิการ” [ปัญญาภาวนา] ที่ผู้ปฏิบัติธรรมต้องผ่านขั้นตอนการพัฒนาตนจาก “กายภาวนา-ศีลภาวนา” รวมทั้ง “จิตตภาวนา” มาแล้วเป็นอย่างดี แต่อย่างไรก็ตาม ต้องไม่ออกนอกกรอบความคิดว่า “ขั้น ๕-อายตนะ ๑๒-ธาตุ ๑๘” หรือ “ปิยรูป-สาตรูป ๑๐” หมายถึง สิ่งที่มีสถานะน่ารักน่าชื่นใจ เป็นที่เกิดและเป็นที่ตั้งของตัณหา ได้แก่ “อายตนะภายใน ๖-อายตนะภายนอก ๖-วิญญาณ ๖-สัมผัส ๖-เวทนา ๖-สัญญา ๖-สัญญาเจตนา ๖-ตัณหา ๖-วิตก ๖” รวมทั้ง “อาหาร ๔” ดังนี้

“อาหาร ๔” หมายถึง สภาพที่นำมาซึ่งผล โดยความเป็นปัจจัยจำจุนรูปธรรมและนามธรรมทั้งหลาย—เครื่องกำจุนชีวิต—สิ่งที่หล่อเลี้ยงร่างกายและจิตใจ ทำให้เกิดกำลังเจริญเติบโตและวิวัฒนาการได้ ได้แก่

- (๑) “**กวางิการอาหาร**” คือ **อาหารคือคำขั้ว** ได้แก่ อาหารสามัญที่กลืนกินดูดซึมเข้าไปหล่อเลี้ยงร่างกาย เมื่อกำหนดรู้ “กวางิการอาหาร” ได้แล้ว ก็เป็นอันกำหนดรู้ “**ราคะ**” [ความกำหนดจิตใจ] ที่เกิดจาก “**เบญจกามคุณ**” ได้ด้วย
- (๒) “**ผัสสาหาร**” คือ **อาหารคือผัสสะ** ได้แก่ การบรรจบแห่ง **อายตนะภายใน** **อายตนะภายนอก** และ **วิญญาณ** เป็นปัจจัยให้เกิด “**เวทนา**” [การรับรู้ความรู้สึก] พร้อมทั้ง “**เจตสิก**” [**เวทนา-สัญญา-สังขาร** คือ อาการลักษณะย่อยของ **จิต-วิญญาณ**] ทั้งหมด ที่จะเกิดตามมา เมื่อกำหนดรู้ “**ผัสสาหาร**” ได้แล้ว ก็เป็นอันกำหนดรู้ “**เวทนา ๓**” ได้ด้วย
- (๓) “**มนัสสยเจตนาหาร**” คือ **อาหารคือมนัสสยเจตนา** ได้แก่ ความจงใจ เป็นปัจจัยแห่งการทำ พุท คิด ซึ่งเรียกว่า “**กรรม**” เป็นตัวชักนำมาซึ่ง “**ภพ**” [กรรมภพ] คือ ให้เกิดปฏิสนธิในภพทั้งหลาย [อุปตติภพ] เมื่อกำหนดรู้ “**มนัสสยเจตนาหาร**” ได้แล้ว ก็เป็นอันกำหนดรู้ “**ตัณหา ๓**” ได้ด้วย
- (๔) “**วิญญาณาหาร**” คือ **อาหารคือวิญญาณ** ได้แก่ “**วิญญาณ**” เป็นปัจจัยให้เกิด “**นามรูป**” เมื่อกำหนดรู้ “**วิญญาณาหาร**” ได้แล้ว ก็เป็นอันกำหนดรู้ “**นามรูปแห่งขันธ ๕**” ได้ด้วย

ถ้าผู้ปฏิบัติธรรมไม่เข้าใจธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ย่อมไม่รู้จักธรรมชาติของ “**นามรูปแห่งขันธ ๕**” ได้ นั่นคือ ยังไม่รู้จัก คำว่า “**ทุกข์**” [ทุกข์ตา ๓] เป็นอย่างดี ที่เรียกว่า “**อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์**” ดังนี้

“**ทุกข์ตา ๓**” หมายถึง **ความเป็นทุกข์-ภาวะแห่งทุกข์-สภาพทุกข์-ความเป็นสภาพที่ทนได้ยากหรือคงอยู่ในภาวะเดิมไม่ได้** [เมื่อเห็นทุกข์ได้ ย่อมเห็นธรรมทั้งปวงได้เช่นกัน] ได้แก่

- (๑) “**ทุกข์ทุกขตา**” คือ **สภาพทุกข์คือทุกข์ ความเป็นทุกข์เพราะทุกข์** ได้แก่ ทุกขเวทนาทางกายก็ตาม ใจก็ตาม ซึ่งเป็นทุกข์อย่างทีเข้าใจสามัญ ตรงตามชื่อ ตามสภาพ
- (๒) “**วิปริณามทุกขตา**” คือ **ความเป็นทุกข์เพราะความแปรปรวน** ได้แก่ ความสุข ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ เมื่อต้องเปลี่ยนแปลงแปรไปเป็นอย่างอื่น
- (๓) “**สังขารทุกขตา**” คือ **ความเป็นทุกข์เพราะเป็นสังขาร** ได้แก่ ตัวสภาวะของสังขาร คือ สิ่งทั้งปวง ซึ่งเกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง ที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายไป ทำให้คงสภาพอยู่ไม่ได้ พร่องอยู่เสมอ และให้เกิดทุกข์แก่ผู้ยึดถือด้วยอุปาทาน

ดังนั้น ในการปฏิบัติธรรมเจริญภาวนากรรมฐานนั้น ให้ใช้ “สติสัมปชัญญะ” [สมาธิ] ตามพิจารณาให้เห็นใน “อาหาร ๔” อันกลายเป็นสมุฏฐานให้เกิด “ขันธ ๕” และ “ขันธ ๕” นั้น ก็อันกลายเป็นสมุฏฐานให้เกิด “อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์” จากนั้น ก็วิปัสสนาหรือมนสิการกรรมฐานในอารมณ์นั้นๆ ให้เห็นสภาวธรรมที่แท้จริงเกี่ยวกับ “นามรูปโดยไตรลักษณ์” โดยตั้งมั่นด้วย “สัมมาวายามะ-สัมมาสติ-สัมมาสมาธิ” ด้วยปัญญาที่เรียกว่า “สัญญา ๑๐” เพื่อให้หลุดพ้นจากบรรดาทุกข์ทั้งหลายดังกล่าวมานั้น ดังนี้

“สัญญา ๑๐” หมายถึง แนวความคิดความเข้าใจ สำหรับใช้กำหนดพิจารณาในการเจริญกรรมฐาน อันเป็นแนวคิด “การทบทวนขันธ ๕” อีกทางหนึ่ง [วุฏฐานคามินีปฏิบัติทา] ได้แก่

- (๑) “อนิจจสัญญา” คือ กำหนดหมายความไม่เที่ยงแห่งสังขาร
- (๒) “อนตตสัญญา” คือ กำหนดความความเป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งปวง
- (๓) “อสุภสัญญา” คือ กำหนดความไม่งามแห่งกาย
- (๔) “อาทีนวสัญญา” คือ กำหนดหมายโทษทุกข์ของกายอันมีความเจ็บไข้ต่างๆ
- (๕) “ปทานสัญญา” คือ กำหนดหมายเพื่อละอกุศลวิบากและบาปกรรมทั้งหลาย
- (๖) “วิราคสัญญา” คือ กำหนดหมายวิราคะว่าเป็นธรรมละเอียดประณีต
- (๗) “นิโรธสัญญา” คือ กำหนดหมายนิโรธว่าเป็นธรรมละเอียดประณีต
- (๘) “สัพพโลเก อนภิตสัญญา” คือ กำหนดความไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง
- (๙) “สัพพสงขารสุ อนิฏฐสัญญา” คือ กำหนดความไม่น่าปรารถนาในสังขารทั้งปวง
- (๑๐) “อานาปานสติ” คือ สติกำหนดลมหายใจเข้าออก [ถ้าเป็นพระเสข ยังไม่ดับขันธปรินิพพาน ต้องมีชีวิตอยู่ จึงให้พิจารณาลมหายใจในฝ่ายกายสังขาร]

แต่อย่างไรก็ตาม ผู้ปฏิบัติธรรมอย่างธรรมทั้งหลายที่เหลืออยู่ ซึ่งต้องเป็น “สัมปยุตตธรรม” ในการเกิดดับขึ้นพร้อมกันแห่งธรรมทั้งปวง ต้องประกอบด้วย “โพธิปักขิยธรรม ๓๗-อภิญญาเทสิตธรรม” ด้วย มิฉะนั้นก็ไม่สามารถเข้าถึงความจริงในขั้นตอน “ความตรัสรู้-สัมโพธิ” [อริยมรรค ๔-อริยผล ๔-ปัจเจกขณญาณ-อาสวักขยญาณ] และ “นิพพาน ๒” [สอุปาทิเสสนิพพาน-อนุปาทิเสสนิพพาน] ที่เรียกว่า “พระอรหันตจันตาสพ-จตุสัจจพุทธะ” ได้ และในระหว่างที่เจริญภาวนาอยู่นั้น จะต้องแอบดูใจตัวเองด้วยว่า มันเป็นอย่างไรรู้ไหม จะต้องให้ใจมันมีอะไร ไม่มีอะไร เพื่อให้ไม่มีอะไรเลย คือ “อนัตตตา-สัญญาตา” [ธรรมทั้งหลายเป็นอนัตตา = ดวงตาเห็นธรรม: “สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหลายย่อมดับไปเป็นธรรมดา” โดยพิจารณาด้วย “อนุโลม-ปฏิโลม แห่งปฏิจจสมุปบาท” ก่อนเกิดปัญญาเห็นนามรูปโดยไตรลักษณ์] ซึ่งหมายถึง “ความไม่ใช่ตัวตน-ความว่างเปล่า” ที่เกิดขึ้นในใจ [จิต-วิญญาณ] นั่นคือ “สมณะและวิปัสสนามีอาการ ๑๘” กับ “สภาวธรรมแห่งสมณะกับวิปัสสนา ๒๘” ดังนี้

“โพธิปักขิยธรรม ๓๗” [อภิญาเทสิตธรรม] หมายถึง ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งความตรัสรู้-ธรรมที่
 เกื้อหนุนแก่อริยมรรค ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ (สติสัมปชัญญะ)-สัมมัตตปธาน ๔-อิทธิบาท ๔-อินทรีย์ ๕-พละ
 ๕-โพชฌงค์ ๗-มรรคมืองค์ ๘ แต่ถ้านับตัวสภาวะธรรมแท้ๆ ตัดจำนวนที่ซ้ำออกไป มี ๑๔ คือ สติ-วิริยะ-
 ถันทะ-จิตตะ-ปัญญา-สัทธา-สมาธิ-ปีติ-ปัสสัทธ-อุเบกขา-สัมมาสังกัปปะ-สัมมาวาจา-สัมมากรรมันตะ-
 สัมมาอาชีวะ [ให้พิจารณาเปรียบเทียบกับ “กองเจตสิก” หรือ “เจตสิก ๕๒”] ดังนี้

- (๑) “สติ” คือ ความระลึกได้
- (๒) “วิริยะ” คือ ความเพียร
- (๓) “ถันทะ” คือ ความพอใจ
- (๔) “จิตตะ” คือ ความคิดมุ่งไป
- (๕) “ปัญญา” คือ ความรู้ทั่วชัด
- (๖) “สัทธา” คือ ความเชื่อ
- (๗) “สมาธิ” คือ ความตั้งจิตมั่นแน่วแน่
- (๘) “ปีติ” คือ ความอิ่มใจและคิมค่าในใจ
- (๙) “ปัสสัทธ” คือ ความผ่อนคลายสงบเย็นกายใจ
- (๑๐) “อุเบกขา” คือ ความเป็นกลางในอารมณ์
- (๑๑) “สัมมาสังกัปปะ” คือ คำริชอบ
- (๑๒) “สัมมาวาจา” คือ เจรจาชอบ
- (๑๓) “สัมมากรรมันตะ” คือ กระทำชอบ
- (๑๔) “สัมมาอาชีวะ” คือ เลี้ยงชีพชอบ

ในการเจริญโพธิปักขิยธรรม ๓๗ นั้น เป็นธรรมที่ต้องเจริญตั้งแต่ต้นถึงตอนจบ ในการบำเพ็ญเพียรเจริญ
 ภาวนากรรมฐาน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ปฏิบัติอันยิ่งที่ต้องดำเนินด้วย “อริยมรรคมืองค์ ๘” เพื่อไปสู่
 “อริยมรรค ๔” และ “อริยผล ๔” นั่นคือ “ความตรัสรู้-สัมโพธิ-อาสวัคขยญาณ” จนถึง “นิพพาน” ฉะนั้น
 ให้พิจารณาถึง “กองเจตสิก” [เวทนา-สัญญา-สังขาร = จิต-วิญญาณ] ทั้ง ๑๔ ดวง ว่าจะต้องเกิดขึ้นในจิต
 วิญญาณของผู้ปฏิบัติธรรมอย่างแน่อน ซึ่งจะไปสัมปยุตต์กับ “สมณะและวิปัสสนามีอาการ ๑๘” เมื่อตัดจิต
 ดวงที่ซ้ำกันออกไปแล้ว จะเป็น “สภาวะธรรมแห่งสมณะกับวิปัสสนา ๒๘” นั่นคือ สภาวะธรรมดังกล่าวนี้
 เรียกว่า “สัมปยุตตธรรม” [สหชาตธรรม] โดยธรรมหลักขององค์ธรรมย่อยทั้ง ๒๘ ดวง นั้น ไม่ละเมิดกัน
 และกัน แต่ผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องเข้าใจว่า ธรรมหรือสภาวะธรรมแห่งดวงจิตเหล่านั้น “ไม่ใช่ตัวตน” [อนัตตา]
 หรือ “ความว่างเปล่า” [สุญญตา] ประเด็นข้อคิดนี้ ต้องเข้าใจอย่างลึกซึ้งระหว่างความแตกต่างในธรรมทั้ง ๒
 ฝ่าย ได้แก่ “สังขตธรรม” [วัฏฏะ] กับ “อสังขตธรรม” [วิวัฏฏะ] ดังรายละเอียดต่อไปนี้

“สมณะและวิปัสสนามีอาการ ๑๘”

- (๑) “**เนกขัมมะ**” [สมณธรรม] คือ ความปลอดจากความโลภ
- (๒) “**อัพยาบาท**” คือ ความไม่คิดร้าย
- (๓) “**อาโลกัญญา**” คือ ความกำหนดหมายสว่างด้วยปัญญา [สติกับสัมปชัญญะ]
- (๔) “**อวิกเขปะ**” คือ ความไม่หวั่นไหว
- (๕) “**ธรรมวัตถาน**” คือ การกำหนดธรรม
- (๖) “**ญาณ**” คือ ความรู้ที่คมชัด [ฌาน-สงบวิเวก ย่อมละอวิชชาได้ เช่นกัน]
- (๗) “**ปราโมทย์**” คือ ความชื่นบานใจ-ความร่าเริงสดใส
- (๘) “**กุศลธรรมทั้งปวง**” [รูปฌาน ๔-อรุณฌาน ๔-อริยมรรค ๘] คือ ภาวะที่เจริญรุ่งเรือง
- (๙) “**ปีติ**” คือ ความอิมใจ-ความปลื้มใจ
- (๑๐) “**ปัสสทธิ**” คือ ความสงบเย็นกายใจ-ความผ่อนคลายรื่นสบาย
- (๑๑) “**สุข**” คือ ความสุขล้ำขึ้นทั่วทั้งตัวที่ประณีตอย่างยิ่ง
- (๑๒) “**สมาธิ**” [เอกัคคตา] คือ ความสงบอยู่ตัวมั่นสนิทของจิตใจ ไม่มีสิ่งรบกวนร้าวระคาย
- (๑๓) “**โอสถ**” คือ แสงสว่างไปทั่วทั้ง ๔ ทิศ อันโชติช่วงและไพบูรณ์
- (๑๔) “**อิทธิมกข์**” คือ ศรัทธาแรงกล้าที่ทำให้ใจผ่องใสอย่างยิ่ง
- (๑๕) “**ปีคคาหะ**” คือ ความเพียรที่พอดี
- (๑๖) “**อุปปุฏฐาน**” คือ สติแก่กล้า-สติชัด
- (๑๗) “**อุเบกขา**” คือ ความมีจิตเป็นกลาง
- (๑๘) “**นิกัณติ**” คือ ความพอใจ-จิตใจ

ฉะนั้น องค์ธรรมทั้ง ๑๘ ดวง ดังกล่าวข้างต้นนี้ แสดงถึงสภาวะธรรมอันเป็นอาการลักษณะของจิตที่เป็น (๑) “**สมาธิ**” [ญาณทัสสนะ-รู้เห็น] และ (๒) “**ปัญญา**” [ญาณ-เห็น-หยั่งรู้] ซึ่งจะเกิดขึ้นเฉพาะกับผู้ปฏิบัติธรรมที่ประพฤติปฏิบัติตนมาถูกต้องตามหลักธรรม [ธัมมานุวัตรปฏิบัติ-ธัมมานุวัตรปฏิบัติ] หรือตามคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น [พระสัจจสุตตันตปิฎก] นั่นคือ “**ไตรสิกขา-อริยมรรคมีองค์ ๘**” แต่อย่าลืมว่า คุณธรรมเหล่านี้ที่เกิดขึ้นนั้น เพราะความเชื่อมั่น ศรัทธา เลื่อมใส และ จันทะ อย่างแรงกล้า [ศรัทธา ๕: (๑) กัมมัสถา-วิปากัสถา-กัมมัสสกาตัสถา-ตถาคตโพธิัสถา (๒) อากมนัสถา-อิทธิมกข์-โอสถปณัสถา-ปสาทัสถา] ฉะนั้น องค์ธรรมเหล่านี้ จึงเป็นเพียงเครื่องมือที่ผู้ปฏิบัติธรรมต้องได้รับ แต่ไม่ใช่สิ่งที่ต้องไปยึดมั่น หรือสำคัญผิดในธรรมว่า ตนได้บรรลุอุทิศธรรมหรือโลกุตตรธรรมแล้ว เพราะมีจิตฟุ้งซ่าน [ธรรมจักษุ-ธัมมจักษุจะ-วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ = อวิชชา-โมหะ] เนื่องด้วยยังไม่ประกอบด้วยปัญญาเห็นนามรูปโดยไตรลักษณ์อย่างแท้จริง ให้พิจารณาสัมปยุตธรรมทั้งหลายในสมณะกับวิปัสสนาเพิ่มเติม ดังนี้

“สภาวะธรรมแห่งสมณะกับวิปัสสนา ๒๘”

- (๑) “**เนกขัมมะ**” [สมณธรรม] คือ ความปลอดจากความโลภ
- (๒) “**อัพยาบาท**” คือ ความไม่คิดร้าย
- (๓) “**อาโลกัสัญญา**” คือ ความกำหนดหมายสว่างด้วยปัญญา [สติกับสัมปชัญญะ]
- (๔) “**อวิกเขปะ**” คือ ความไม่หวั่นไหว
- (๕) “**ธรรมวัตถาน**” คือ การกำหนดธรรม
- (๖) “**ญาณ**” คือ ความรู้ที่คมชัด [ฌาน–สงบวิเวก ย่อมละอวิชชาได้ เช่นกัน]
- (๗) “**ปราโมทย์**” คือ ความชื่นบานใจ–ความร่าเริงสดใส
- (๘) “**กุศลธรรมทั้งปวง**” [รูปฌาน ๔–อรูปฌาน ๔–อริยมรรค ๘] คือ ภาวะที่เจริญรุ่งเรือง
- (๙) “**ปีติ**” คือ ความอิมใจ–ความปลื้มใจ
- (๑๐) “**ปัสสัทธิ**” คือ ความสงบเย็นกายใจ–ความผ่อนคลายรื่นสบาย
- (๑๑) “**สุข**” คือ ความสุขล้ำขึ้นทั่วทั้งตัวที่ประณีตอย่างยิ่ง
- (๑๒) “**สมาธิ**” [เอกัคคตา] คือ ความสงบอยู่ตัวมั่นสนิทของจิตใจ ไม่มีสิ่งรบกวนร้าวระคาย
- (๑๓) “**โอสถ**” คือ แสงสว่างไปทั่วทั้ง ๔ ทิศ อันโชติช่วงและไพบูรณ์
- (๑๔) **สัทธา** คือ ความเชื่อ
- (๑๕) **จิตตะ** คือ ความคิดมุ่งไป
- (๑๖) “**อธิโมกษ์**” คือ ศรัทธาแรงกล้าที่ทำให้ใจผ่องใสอย่างยิ่ง
- (๑๗) “**วิริยะ**” คือ ความเพียร
- (๑๘) “**ปีคคาหะ**” คือ ความเพียรที่พอดี
- (๑๙) “**สติ**” คือ ความระลึกได้
- (๒๐) “**อุปัสฐาน**” คือ สติแก่กล้า–สติชัด
- (๒๑) “**ปัญญา**” คือ ความรู้ทั่วชัด
- (๒๒) “**อุเบกขา**” คือ ความมีจิตเป็นกลาง
- (๒๓) “**ฉันทะ**” คือ ความพอใจ
- (๒๔) “**นิกัณติ**” คือ ความพอใจ–จิตใจ
- (๒๕) “**สัมมาสังกัปปะ**” คือ คำริชอบ
- (๒๖) “**สัมมาวาจา**” คือ เจรจาชอบ
- (๒๗) “**สัมมากัมมันตะ**” คือ กระทำชอบ
- (๒๘) “**สัมมาอาชีวะ**” คือ เลี้ยงชีพชอบ

สำหรับลำดับการตรัสรู้สมโพธิญาณนั้น ให้พิจารณาตามหลัก “ลักษณะตัดสินธรรมวินัย ๗” [พระสัตตสุตตันตปิฎก-ภยตปิฎก-พระสัมมาสัมพุทธเจ้า] ฉะนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องหาข้อสรุปใน “หลักธรรมทั้งปวง” ได้แก่ “ขั้น ๕-อายตนะ ๑๒-ธาตุ ๑๘-กุศลธรรม-อกุศลธรรม-อภัยกตธรรม-กามาจรธรรม-รูปาวจรธรรม-อรุปาวจรธรรม-โลกุตตรธรรม” โดยวิธีการคิดที่ประจักษ์ลึกๆ แล้ว นั่น คือ (๑) อนุโลมปฏิจสมุปปบาท (๒) ปฏิโลมปฏิจสมุปปบาท (๓) ทักขะการคิดขึ้นพื้นฐาน (๔) ทักขะการคิดขึ้นสูง ทั้งหมดนี้ ก็เรียกว่า “โยนิโสมนสิการ” ที่เห็นความเปลี่ยนแปลงใน “สังขตธรรม” [สภาวะธรรม-อารมณแห่งกรรมฐาน = วัฏฏะ ๓: กิเลส-กรรม-วิบาก นั่นคือ “อุปาทานขั้น-อุปาทิ”] ทั้งหมด ฉะนั้น จึงต้องคิดพิจารณาให้รู้เห็น [สติกับปัญญา-สติสัมปชัญญะ] อย่างเท่าทันจิตใจของตน [ปิดกั้นอวิชชา] ควบคุมให้อยู่ในอารมณแห่งกรรมฐาน ด้วย “สัญญา ๑๐” ดังรายละเอียดเพิ่มเติมต่อไปนี้

“ภยตปิฎก-พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๗ ประการ” [ลักษณะตัดสินธรรมวินัย ๗] ในขั้นตอนดังกล่าวนี้ ผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องเจริญสมาธิภาวนา [สมถภาวนา] ก้าวถึงขั้น “จตุตถฌาน” [วิชา ๓-วิชา ๘-อภิญาญา ๖] นั่นคือ เกิดปัญญาเห็นธรรมทั้งปวง [ธรรมจักร] ได้ ที่เรียกว่า “ดวงตาเห็นธรรม-ธรรมจักษุ” แล้วก้าวสู่ภูมิแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐานด้วย “มหาวิปัสสนา ๑๘-ญาณ ๑๖” โดยสัมปยุตต์ด้วย “โพธิปักขิยธรรม ๓๗-อภิญาญาเทสิตธรรม” คือ ธรรมเครื่องไฝ่หาความตรัสรู้และอริยมรรค ดังนี้

- (๑) “**เอกัณตนิพพิทา**” คือ ความหน่ายสิ้นเชิง
- (๒) “**วิราคะ**” คือ ความคลายกำหนัด
- (๓) “**นิโรธ**” คือ ความดับ-หมดกิเลสหมดทุกข์
- (๔) “**อุปสมะ**” คือ ความสงบ
- (๕) “**อภิญาญา**” คือ ความรู้ยิ่ง-ความรู้ชัด
- (๖) “**สัมโพธิ**” คือ ความตรัสรู้
- (๗) “**นิพพาน**” คือ สภาพที่ดับกิเลสและกองทุกข์แล้ว

ในอันดับต่อไป ให้พิจารณาลงในรายละเอียด ดังนี้

- (๑) “**เอกัณตนิพพิทา**” คือ ความหน่ายสิ้นเชิง [อุปาทานขั้น ๕ เป็นทุกข์ = สังขตธรรมทั้งปวง] นั่นคือ ผู้ปฏิบัติธรรมผ่านขั้นตอนของการเจริญฌานสมาบัติ [สมาบัติ ๘: รูปฌาน ๔-อรุปฌาน ๔] โดยหมายเอา “จตุตถฌาน” [อุเบกขา-เอกัคคตาแห่งสมาธิ = จิตประภัสสร] ที่สัมปยุตต์ด้วย “มหาวิปัสสนา ๑๘” หรือ การกำหนดทุกข์สังขันธ์ การกำหนดสมุทัยสังขันธ์ และ การกำหนดมรรคสังขันธ์ [วิปัสสนาญาณ ๘-วิปัสสนาญาณ ๑๐]

- (๒) **“วิราคะ”** คือ ความคลายกำหนด นั่นคือ ผู้ปฏิบัติธรรมผ่านถึงขั้นตอน **“มัคคญาณ-มรรค ๔-อริยมรรค ๔”** หมายถึง ญาณในอริยมรรค ปัญญาสูงสุดที่กำจัดกิเลสเป็นเหตุให้บรรลुความเป็น **“อริยบุคคล”** ชั้นหนึ่งๆ ได้แก่ **โสดาปัตติมรรค-สกทาคามีมรรค-อนาคามีมรรค-อรหัตตมรรค** หรือ **โสดาปัตติมัคคญาณ-สกทาคามีมัคคญาณ-อนาคามีมัคคญาณ-อรหัตตมัคคญาณ** นั่นคือ **“โลกุตตรญาณ”**
- (๓) **“นิโรธ”** คือ ความดับ-หมดกิเลสหมดทุกข์ นั่นคือ ผู้ปฏิบัติธรรมผ่านถึงขั้นตอน **“ผลญาณ-ผล ๔-อริยผล ๔-สามัญญผล ๔”** หมายถึง ญาณในอริยผล ญาณที่เกิดขึ้นในลำดับ ต่อจาก **“มัคคญาณ”** และเป็น **“ผลแห่งมัคคญาณ”** นั้น ซึ่งผู้บรรลุแล้วได้ เชื่อว่าเป็นพระอริยบุคคลขั้นนั้นๆ ได้แก่ **โสดาปัตติผล-สกทาคามีผล-อนาคามีผล-อรหัตตผล** หรือ **โสดาบัน-โสดาปัตติผลญาณ ๑ สกทาคามี-สกทาคามีผลญาณ ๑ อนาคามี-อนาคามีผลญาณ ๑ อรหัต-อรหัตตผลญาณ ๑** นั่นคือ **“โลกุตตรญาณ”**
- (๔) **“อุปสมะ”** คือ ความสงบ ระงับโทษข้อขัดข้องมัวหมองวุ่นวายอันเกิดจากกิเลสทั้งหลายแล้วทำจิตใจให้สงบได้ นั่นคือ ผู้ปฏิบัติธรรมผ่านถึงขั้นตอน **“วิเวก ๑”** คือ **ความสงบ-ความปลื้มออก** ได้แก่ (๑) **“กายวิเวก”** คือ **ความสงบกาย** ได้แก่ อยู่ในที่สงัดที่ดี ดำรงอิริยาบถและเที่ยวไปผู้เดียวก็ดี (๒) **“จิตตวิเวก”** คือ **ความสงบใจ** ได้แก่ ทำจิตใจให้สงบผ่อนคลาย สงัดจากนิวรณ์ สังโยชน์ และอนุสัย เป็นต้น หมายถึงเอาจิตแห่งท่านผู้บรรลุมาน และ อริยมรรค อริยผล (๓) **“อุปชวิเวก”** คือ **ความสงบอุปช** ได้แก่ ธรรมเป็นที่สงบระงับสังขารทั้งปวง ปราศจากกิเลสที่ดี ชันชก็ดี อภิสังขารก็ดี ที่เรียกว่า **“อุปช”** หมายถึง **“พระนิพพาน”**
- (๕) **“อภิญญา”** คือ **ความรู้ยิ่ง-ความรู้ชัด** นั่นคือ ผู้ปฏิบัติธรรมผ่านถึงขั้นตอนได้ธรรม ๒ ดังนี้ ฝ่ายแรก เรียกว่า **“วิชชา ๓-วิชชา ๘”** หมายถึง **ความรู้แจ้ง-ความรู้วิเศษ** ได้แก่ (๑) **“วิปัสสนาญาณ”** คือ ญาณในวิปัสสนา ญาณที่เป็นวิปัสสนา นั่นคือ ปัญญาที่พิจารณาเห็นสังขารคือนามรูปโดยไตรลักษณ์ มีต่างกันออกไปเป็นขั้นๆ ต่อเนื่องกัน (๒) **“มโนมยิทธิ”** คือ ฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ นั่นคือ นิรมิตกายอื่นออกจากกายนี้หรือแปลงร่างใหม่ได้ (๓) **“อิทธิวิธา-อิทธิวิธี”** คือ แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ นิรมิตกายหลายคน ล่องหน ดำดิน เดินน้ำ เป็นต้น (๔) **“ทิพพโสด”** คือ ฤทธิ์พิเศษที่ทำให้ฟังอะไรได้ยินหมดตามปรารถนา (๕) **“เจโตปริยญาณ”** คือ ความรู้ที่กำหนดใจผู้อื่นได้ ญาณที่ทำให้ทายใจรู้ใจความนึกคิดคนอื่นได้ (๖) **“บุพเพนิวาสานุสสติ”** คือ ระลึกชาติได้ ปัญญาที่รู้อดีตและอนาคต (๗) **“ทิพพจักขุ”** คือ ตาทิพย์ จักขุทิพย์ [จุตูปปาตญาณ] คือ ดูอะไรเห็นได้หมด (๘) **“อัสวักขยญาณ”** คือ ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ = **“โลกุตตรญาณ”** และฝ่ายหลัง เรียกว่า **“อภิญญา ๖”** หมายถึง **ความรู้ยิ่งยวด** ได้แก่ (๑) **“อิทธิวิธา-อิทธิวิธี”** คือ ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ (๒) **“ทิพพโสด”** คือ ญาณที่ทำให้มีฤทธิ์ (๓) **“เจโตปริยญาณ”** คือ ญาณที่ทำให้กำหนดใจคนอื่นได้ (๔) **“บุพเพนิวาสานุสสติ”** คือ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้ (๕) **“ทิพพจักขุ”** คือ ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์ (๖) **“อัสวักขยญาณ”** คือ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป

(๖) “**สัมโพชะ**” คือ ความตรัสรู้ นั่นคือ ผู้ปฏิบัติธรรมผ่านถึงขั้นตอนได้ “ปัจจเวกขณญาณ” [ญาณทัสสนะ อันมีปริวัฏฐะ ๓ มีรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ = มีคุณ ๑๕ ประการแห่งญาณทัสสนะ ซึ่งเกี่ยวข้องกับโดยตรง ระหว่าง “ญาณ ๓: สังขญาณ-กิจญาณ-กตญาณ” กับ “อริยสัจจ์ ๔: ทุกข์-สมุทัย-นิโรธ-มรรค” กับ กิจ ในอริยสัจจ์ ๔: ปริญา-ปหานะ-สังนิกริยา-ภาวนา” = มีอาการ ๑๒] และ “อาสาฬขยญาณ” [มีอาการ ๖๔ สัมปยุตต์ด้วย อริยมรรค ๔-อริยผล ๔-นิพพาน ๒]

(๗) “**นิพพาน**” คือ สภาพที่ดับกิเลสและกองทุกข์แล้ว-สภาพที่ดับกิเลสและกองทุกข์แล้ว-ภาวะที่เป็นสุข สูงสุด เพราะไร้กิเลสไร้ทุกข์ เป็นนิสสรภาพสมบุรณ์ นั่นคือ ผู้ปฏิบัติธรรมผ่านถึงขั้นตอนได้บรรลุถึง “นิพพาน ๒” ดังนี้

(๑) “การดับกิเลสปรินิพพาน” คือ ยังเหลือ “**สัญญา-เวทนา**” ที่เรียกว่า “**อุปาทิเสสนิพพาน**” [พระอรหันต์ผู้ยังดำรงชีวิตอยู่ โดยมีจิตไม่ก่อกรรมและวิบาก คือ “**กิริยาจิต**”] เรียกว่า “**อุปาทิเสสนบุคคล-พระเสขะ**” นั่นคือ ยังต้องเจริญภาวนาใน “**เสขปฏิบัติทา**” ต่อไปอีก ที่เรียกว่า “**จรรณะ ๑๕**” หมายถึง เครื่องดำเนิน ปฏิบัติทา คือ ข้อปฏิบัติอันเป็นทางบรรลุวิชา ได้แก่ **ศีลสัมปทา ๑-อุปถัมภ์ปฏิบัติทา ๓-สังกรรม ๗-และ-มาน ๔** หรือ ให้ถือประพฤติปฏิบัติตามสัมมาปฏิบัติทา ใน “**ลักษณะตัดสินธรรมวินัย ๘-หลักกำหนดธรรมวินัย ๘**” ดังนี้ (๑) “**วิราคะ**” คือ ความคลายกำหนด มิใช่เพื่อความกำหนดข้อมใจ หรือเสริมความคิดใคร่ (๒) “**วิสังโยค**” คือ ความหมดเครื่องผูกมัด ความไม่ประกอบทุกข์ มิใช่เพื่อผูกมัด หรือประกอบทุกข์ (๓) “**อปยยะ**” คือ ความไม่พอกพูนกิเลส มิใช่เพื่อพอกพูนกิเลส (๔) “**อัปปิจจตา**” คือ ความอยากอันน้อย ความมักน้อย มิใช่เพื่ออยากอันใหญ่ (๕) “**สันตมุขี**” คือ ความสันโดษ มิใช่เพื่อความไม่สันโดษ (๖) “**ปวิเวก**” คือ ความสงัด มิใช่เพื่อความคลุกคลีอยู่ในหมู่ (๗) “**วิริยารัมภะ**” คือ การประกอบความเพียร มิใช่เพื่อความเกียจคร้าน (๘) “**สุภรตา**” คือ ความเลี้ยงง่าย มิใช่เพื่อความเลี้ยงยาก

(๒) “การดับขั้นปรินิพพาน” คือ การดับอุปาทิทั้งหมดแห่งขั้น ๕ ได้แก่ “**ชีวิตินทรีย์-ปวัตตสีสะ**” กับ “**อวิชาสวะ-กิเลสสีสะ**” อันเป็น “**สัญญา-เวทนา**” [จริมกจิต = จิตดวงสุดท้าย ซึ่งจะดับไปเมื่อพระอรหันต์ปรินิพพานด้วยอุปาทิเสสนิพพานธาตุ] ที่เรียกว่า “**อนุปาทิเสสนิพพาน**” [ชีวิตสมมติส่วนบุคคล คือ ผู้ดับอาสวะทั้งหมดแล้ว พร้อมด้วยการละสังขารทั้งปวงหรือเสียชีวิต นั่นคือ การปลงอายุสังขาร] เรียกว่า “**อนุปาทิเสสนบุคคล-พระอเสขะ**” [“**อรหัตตผลวิมุตติ**” เท่ากับ “**สัมมาวิมุตติ**” ข้อ ๑๐ ในสัมมัตตะ ๑๐ อันเป็น “**อเสขปฏิบัติทา**” ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘-สัมมาญาณ ๑-สัมมาวิมุตติ ๑ ในบรรดาธรรมเหล่านี้ เกิดขึ้นในขณะดับขั้นปรินิพพานเท่านั้น] อย่างไรก็ตาม ให้ผู้ปฏิบัติธรรมพิจารณาคำบรรยายการเสด็จดับขั้นปรินิพพานของพระมหามุนี ดังนี้

“พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีพระจักษุ ผู้ไม่มีตำหนิเป็นเครื่องทำใจให้หวั่นไหว ทรงทำนิพพาน ให้เป็นอารมณ์ คือ เสด็จออกจากจตุตถฌานแล้ว จึงจะเสด็จปรินิพพาน พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงอดกลั้นเวทนาด้วยพระหฤทัยอันเบิกบาน ก็เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้เป็นดวงประทีป ของชาวโลกพร้อมเทวโลกเสด็จดับขันธปรินิพพาน ความพันพิเศษแห่งพระหฤทัยได้มีขึ้น แล้ว บัดนี้ ธรรมเหล่านี้อันมีสัมผัสเป็นที่ ๕ ของพระมหาโมคคัลลาน์ ได้สิ้นสุดลงแล้ว ในเมื่อพระ สัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จปรินิพพานแล้ว จิตและเจตสิกธรรมเหล่านี้จักไม่มีอีกต่อไป”
(พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถา เล่ม ๒ ภาค ๓ ตอน ๔ - หน้าที่ 166 FILE 53)

อย่างไรก็ตาม ก็มีข้อพึงสังเกตประการหนึ่ง คือ คำว่า “อภิญญา” คือ ความรู้คมชัด-ความรู้ที่ยังขาด ที่ ประกอบด้วย (๑) วิชชา ๓-วิชชา ๘ กับ (๒) อภิญญา ๖ นั้น จนรวมถึง “ญาณในวิปัสสนา”ทั้งหลายด้วย ก็ ไซ้ว่า ผู้ปฏิบัติธรรมทุกคนพึงบรรลุคุณวิเศษดังกล่าวนี้ได้ครบทุกองค์ธรรม บางคนแค่ “ปฐมฌาน-ทุติย ฌาน” ก็บรรลุได้ยาก อาจใช้เวลาทั้งชีวิตก็ได้ หรือไม่นั้นก็ผุดๆ โผล่ๆ ระหว่าง “ปฐมฌาน” กับ “ทุติยฌาน” หรือถ้าอาการหนักหนอยก็ไม่มีฌานสมาบัติอะไรเกิดขึ้นเลยก็ได้ หรือบางคนอาจมิได้เฉพาะวันสิลอุโบสถ เท่านั้น นอกนั้น ก็ขอเป็นคนธรรมดาดีกว่า ก็มีเช่นกัน ก็ให้ผู้ปฏิบัติธรรมพิจารณาคุณก็แล้วกันว่า หนทางไป มันยังอีก ไกลมากเลย กว่าจะไปถึง “พระนิพพาน” ถ้าตั้งใจศึกษาปฏิบัติศีลธรรมอย่างจริงจังจังกั้นจริงๆ ก็น่า ใช้เวลาอย่างมากประมาณ ๖ ปี ก็พอๆ กับไปศึกษาต่อในระดับปริญญาเอกเลยก็ว่าได้ แล้วค่อยลงมือ ดำเนินการในภาคสนาม คือ “นั่งสมาธิ” ข้อพึงสำรวมระวัง เพื่อให้เกิดปัญญาเห็นธรรมตามเป็นจริง [ญาณ = ความหยั่งรู้-ปรีชาหยั่งรู้] (๑) ความเกิดขึ้น-ให้มี = อupaทขณะ (๒) ความตั้งอยู่-ไม่ให้มี = ฐิตินขณะ (๓) ความ ดับไป-เพื่อปล่อยวาง = กังคขณะ [ให้พิจารณาหรือมนสิการกรรมฐานด้วย อนุปัสสนา ๓: อนิจจานุปัสส นา-ทุกขदानุปัสสนา-อนัตตานุปัสสนา ซึ่งต้องดำเนินใน สติปัฏฐาน ๔] นั่นคือ ให้เห็น “สภาวะธรรมแห่ง ขณะในกาลทั้ง ๓” [ได้แก่ (๑) อดีตอัทธา-อดีตังสญาณ คือ ญาณหยั่งรู้ส่วนอดีต รู้อดีตและสาวหาเหตุปัจจัย อันต่อเนื่องมาได้ (๒) อนาคตอัทธา-อนาคตังสญาณ คือ ญาณหยั่งรู้ส่วนอนาคต รู้อนาคต หยั่งผลที่จะเกิด สืบต่อไปได้ (๓) ปัจจุบันนัทธา-ปัจจุบันังสญาณ คือ ญาณหยั่งรู้ส่วนปัจจุบัน รู้ปัจจุบัน กำหนดได้ถึง องค์ประกอบและเหตุปัจจัยของเรื่องที่เป็นไปอยู่] ด้วยการหยั่งรู้ตาม “สัญญา” เท่าที่จะทำได้ โดยสัมปยุตต์ ด้วย “อำนาจแห่งปัญญาในสมาธิ” [จิตตสมาธิ-ฌานสมาธิ-สมถนิมิต-สมถพละ = ญาณทัสสนะ คือ รู้เห็น- ความรู้ความเห็น] ดังนั้น กระบวนการคิดด้วยการเจริญธรรมใน “โยนิโสมนสิการ” นั้น ให้เข้าใจถึงการ พิจารณา “ปัจจัยธรรม”ทั้งหลายตาม “หลักปฏิจางสมุปบาท” [ปัจจัยการ-อิทัปปัจจยตา-ตตตา ซึ่งตรงกับ ปัจจัยปริคคญาณ (ข้อ ๒ ในญาณ ๑๖) กังขาวิตรณญาณ-ชัมมัฏฐิตินญาณ (ข้อ ๔ ในวิสุทธิ ๓) โดยมี สมุฏฐานมาจาก จุตูปปาตญาณ-ทิพพจักษุญาณ (ข้อ ๒ ในวิชชา ๑) ทิพพจักษุ (ข้อ ๓ ในวิชชา ๘) ทิพพจักษุ (ข้อ ๕ ในอภิญญา ๖) ซึ่งมีความหมายเดียวกัน จนรวมถึง ปฏิจางสมุปบันธรรมทั้งหลาย ได้แก่ อัทธา ๓-สังขเป ๔-สนธิ ๓-วิภูฏะ ๓-อาการ ๒๑-มูล ๒ รวมทั้ง กฏแห่งกรรม-และ-กัมมัสมกต]

เมื่อพิจารณาธรรมทั้งหลายแห่งสังขตธาตุ [สังขาร-สังขตธรรม = สภาพที่ปรุงแต่งด้วยปัจจัยแห่งสัญญาเจตนา ทั้ง ๖ อันมีสมุฏฐานการเกิดดับแห่งสภาวะธรรมที่สหคตด้วยคัมหาและทัญญู ตามหลักธรรม “ปิยรูป-สาครูป ๑๐” นั้นปัจจัยที่เป็น “สหชาตธรรม” (ประกอบด้วย (๑) “สหุตติ” คือ มีความเป็นไปร่วมกัน (๒) “เอกุปปาทะ” ทั้งเกิดขึ้นด้วยกันพร้อมเป็นอันเดียว (๓) “เอกนิโรธะ” ทั้งดับด้วยกันพร้อมเป็นอันเดียว และ (๔) “เอกนิสสยะ” มีมหาภูตรูปเป็นที่อาศัยร่วมกันเป็นอันเดียว พร้อมด้วย นามชั้นทั้ง ๔ คือ เวทนา-สัญญา-สังขาร-วิญญาณ) ได้แก่ อายุตนะภายใน ๖-อายุตนะภายนอก ๖-วิญญาณ ๖-สัมผัส ๖-เวทนา ๖-สัญญา ๖-สัญญาเจตนา ๖-คัมหา ๖-วิตก ๖ (ให้เปรียบเทียบกับ การเกิดอุปาทานชั้นใน ปฏิจจสมุปบาท ๑๒) ได้แก่ (๑) อดีต = อวิชา-สังขาร (๒) ปัจจุบัน = วิญญาณ-นามรูป-สพายตนะ-ผัสสะ-เวทนา-คัมหา-อุปาทาน-ภพ (๓) อนาคต = ชาติ-ชรา มรณะ พร้อมด้วยผลวิบากที่ตามมา ได้แก่ โสกะ-ปริเทวะ-ทุกข์-โทมนัส-อุปายาส = สังกิเลส) อันเป็น “สภาวะธรรมแห่งนามรูป” หรือ “เบญจขันธ์-ขันธ์ ๕” หรือ “อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์” อันเป็นปัญญาที่สัมปยุตต์ด้วย นามรูปปริจเจทญาณ (ข้อ ๑ ในญาณ ๑๖ คือ ญาณกำหนดแยกรูปและนาม หรือ ปุพเพนิวาสานุสติญาณ (ข้อ ๑ ในวิชา ๓) คือ ความระลึกชาติได้ หยั่งรู้นามรูปในอดีตได้ หรือ ทัญญูวิสุทธิ (ข้อ ๓ ในวิสุทธิ ๓) คือ ขันกำหนดทุกข์สังข์) นั้น ให้กำหนดคสติตามพิจารณาถึง “หลักทฤษฎี” [Theory: อภิธรรม-ปรมัตตสังจะ] อันหมายถึง “กฎ-Law” หรือ “เกณฑ์-Criteria” [มาตรการ-Measures หรือ มาตรฐาน-Standards] และ “ความคิดเห็นพื้นฐาน-Assumptions” กับ “ข้อสมมติฐาน-Hypotheses” [พิจารณาตามหลักระเบียบวิธีวิจัย-Research Methodology เพราะว่า พระพุทธศาสนาจัดเป็น ศาสนา-Religion ใช้ญาณหยั่งรู้ ๑ ปรัชญา-Philosophy ใช้ตรรกวิทยา ๑ วิทยาศาสตร์-Science ใช้วิธีวิจัย ๑ ไม่ใช่ ไซยาศาสตร์-ใช้การนั่งเทียนหรือยกเมฆ] ก็ได้ ที่จะเกิดจากการหาข้อสรุปทั้งเป็น ๒ ลักษณะ ได้แก่ (๑) “อนุโลม-อนุโลมปฏิจจสมุปบาท” [คิดคล้อยตามลำดับจากต้นเหตุไปหาปลายเหตุ ผลจึงมี คือ อวิชา-ทุกข์] คือ ลักษณะกระบวนการคิดเชิงวิเคราะห์ และ (๒) “ปฏิโลม-ปฏิโลมปฏิจจสมุปบาท” [คิดย้อนจากผลหลายอย่างรวมกัน จากปลายเหตุกลับไปหาต้นเหตุ เพื่อดับต้นเหตุแห่งผลนั้นๆ ผลจึงมี คือ ทุกข์-อวิชา] คือ ลักษณะกระบวนการคิดเชิงสังเคราะห์ ให้เปรียบเทียบกระบวนการคิดที่สำคัญในการเจริญภาวนากรรมฐาน โดยใช้เกณฑ์ในการจำแนกหลายอย่างรวมกัน เพื่อให้ภาพองค์รวมแห่งธรรมทั้งปวง โดยเปรียบเทียบกับ หลักธรรม “อริยสังข์ ๔-กิจในอริยสังข์ ๔” ดังนี้

(๑) “**สุตมยปัญญา-ปรโตโมสะ**” ซึ่งเปรียบเทียบกับได้กับ นามรูปปริจเจทญาณ = **อัตตปฏิสัมภิตา** [ทัญญูวิสุทธิ-จัดเป็นขันกำหนดทุกข์สังข์]

(๒) “**จินตามยปัญญา-โยนิโสมนสิการ**” ซึ่งเปรียบเทียบกับได้กับ ปัจจัยปริคคญาณ = **ธัมมปฏิสัมภิตา** [กัังขาวิตรณวิสุทธิ-จัดเป็นขันกำหนดสมุทัยสังข์]

หมายเหตุ: ในภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัตินั้น ธรรมทั้ง ๒ ฝ่าย ดังกล่าวนี้ หมายถึง องค์ความรู้ในการพัฒนาทักษะการคิดขั้นพื้นฐานและขั้นสูง [ทฤษฏี แวมมณี และคณะ (๒๕๔๕)] ดังนี้

กรอบแนวคิดทักษะการคิดและการพัฒนาการคิด

- แนวทางการพัฒนาการคิด**
- การใช้โปรแกรม สื่อ บทเรียน กิจกรรมสำเร็จรูปเพื่อพัฒนาการคิด
 - การบูรณาการทักษะการคิดในการสอนเนื้อหาวิชา
 - การใช้รูปแบบการสอนที่เน้นการคิด
 - การใช้เทคนิคส่งเสริมการคิด

ทักษะการคิดขั้นสูง

- **ทักษะการคิดซับซ้อน**

ทำความเข้าใจ	สรุปลงความเห็น	ให้คำจำกัดความ
วิเคราะห์	สังเคราะห์	ประยุกต์ใช้ความรู้
จัดระเบียบ	สร้างความรู้	จัดโครงสร้าง
ปรับโครงสร้าง	หาแบบแผน	พยากรณ์
หาความเชื่อพื้นฐาน	ตั้งสมมติฐาน	พิสูจน์ความจริง
ทดสอบสมมติฐาน	ตั้งเกณฑ์	ประเมิน
- **ทักษะลักษณะการคิด**

คิดคล่อง	คิดหลากหลาย	คิดละเอียด
คิดชัดเจน	คิดอย่างมีเหตุผล	คิดถูกทาง
คิดกว้าง	คิดไกล	คิดลึกซึ้ง
- **ทักษะกระบวนการคิด**

คิดวิจารณ์ญาณ	คิดตัดสินใจ	คิดแก้ปัญหา
คิดวิจัย	คิดริเริ่ม	คิดสร้างสรรค์
- **ทักษะควบคุมและประเมินการคิดของตนเอง**

ทักษะการคิดขั้นพื้นฐาน

- **ทักษะการคิดที่ใช้ในการสื่อสาร**
การฟัง การพูด การอ่าน การเขียน ฯลฯ
- **ทักษะการคิดที่เป็นแกน**
สังเกต สำรวจ สำรวจค้นหา ตั้งคำถาม ระบุ เก็บรวบรวมข้อมูล เปรียบเทียบ คัดแยก จัดกลุ่ม จำแนกประเภท เรียงลำดับ แปลความ ตีความ เชื่อมโยง สรุปย่อ สรุปอ้างอิง ให้เหตุผล นำความรู้ไปใช้

ภาพประกอบ ๖: กรอบแนวคิด
ทักษะการคิดและการพัฒนาการคิด

เนื้อหา หรือข้อมูล
ที่ใช้ในการคิด

คุณสมบัติ
นักคิด

(๑) “**ภาวนามยปัญญา-สมตะ** [วิชา ๓-วิชา ๘-อภิญา ๖ = ญาณทัสสนะ] กับ **วิปัสสนา** [ยถาคตญาณ]” ซึ่งเปรียบเทียบได้กับ **สัมมาสนญาณ-วิปัสสนาญาณ ๕** [อุทยัพพญาณ-ภังคญาณ-ภยญาณ-อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ-มัญญิตุกัมยตาญาณ-ปฏิสังขยาญาณ-สังขารูปกชาญาณ-อนุโลมญาณ] –โคตรภูญาณ-มรรคญาณ-ผลญาณ-ปัจเจกขณญาณ-อาสวัภยญาณ-นิพพาน = **นิรุตติปฏิสัมภทา-ปฏิภาณปฏิสัมภทา** [จิตตสมาธิ (ญาณในธรรมอุปการะแก่สมาธิ ๘-รูปฌาน ๔-อรุณฌาน ๔) –มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ (จัดเป็นขั้นกำหนดมัคคสังข) –ปฏิบัติภาณทัสสนวิสุทธิ (วิปัสสนาญาณ ๕-ภูฐานคามินีปฏิบัติทา รวมทั้ง มหาวิปัสสนา ๑๘) –ญาณทัสสนวิสุทธิ (อริยมรรค ๔ –ทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติทาอริยสังข) กับ ผลญาณ-ปัจเจกขณญาณ-อาสวัภยญาณ-นิพพาน จัดเป็นขั้นกำหนดนิโรธสังข)]

นอกจากนี้ ให้ผู้ปฏิบัติพิจารณา “**ศัพท์บัญญัติในพระพุทธศาสตร์**” [Buddhist Terminology] ที่มีก่อสร้างความสับสนในการศึกษาค้นคว้าหรือวิจัยธรรม ดังนี้

คำว่า “**ธรรมทั้งปวง**”

“**ธรรมทั้งปวง**” ได้แก่ ขันธ์ ๕-อายตนะ ๑๒-ธาตุ ๑๘-กุศลธรรม-อกุศลธรรม-อัพยาตธรรม-กามาวจรธรรม-รูปาวจรธรรม-อรุณาวจรธรรม-โลกุตตรธรรม นอกจากนี้ เพื่อไม่เกิดความสับสนในการศึกษาในเรื่องภูมิประเภทของจิต ให้พิจารณาถึงการจัดจำแนกธรรมออกเป็น ๓ กลุ่ม ได้แก่ (๑) “**ปริตตะ**” คือ ธรรมที่ด้อยหรือคับแคบ ได้แก่ กามาวจร (๒) “**มหัคคตะ-มหรคค**” คือ ธรรมที่ถึงความยิ่งใหญ่ ได้แก่ รูปาวจร-อรุณาวจร และ (๓) “**อัปมาณะ**” [อปริยาปนภูมิ] คือ ธรรมที่ประมาณมิได้ ได้แก่ โลกุตตระ ให้เทียบเคียงกับ “**ภูมิ ๔**” ดังนี้

“**ภูมิ ๔**” หมายถึง **ชั้นแห่งจิต-ระดับจิตใจ-ระดับชีวิต** ได้แก่

- (๑) “**กามาวจรภูมิ**” คือ ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในกาม ระดับจิตใจที่ยังปรารถนากามเป็นอารมณ์ คือยังเกี่ยวข้องกับกามคุณ ระดับจิตใจของสัตว์ในกามภพทั้ง ๑๑ ชั้น
- (๒) “**รูปาวจรภูมิ**” คือ ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูป ระดับจิตใจที่ปรารถนารูปธรรมเป็นอารมณ์, ระดับจิตใจของท่านผู้ได้ฌานหรือผู้อยู่ในรูปภพทั้ง ๑๖ ชั้น
- (๓) “**อรุณาวจรภูมิ**” คือ ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรุณ ระดับจิตใจที่ปรารถนอรุณธรรมเป็นอารมณ์, ระดับจิตใจของท่านผู้ได้รูปฌาน หรือผู้อยู่ในอรุณภพทั้ง ๔ ชั้น
- (๔) “**โลกุตตรภูมิ**” คือ ชั้นที่พ้นจากโลก ระดับแห่งโลกุตตรธรรม ระดับจิตใจของพระอริยเจ้า อันพ้นแล้วจากโลกียภูมิ ๓ ข้างต้น ข้อนี้ในบาลีที่มา เรียกว่า “**อปริยาปนภูมิ**” คือ ชั้นที่ไม่นับเนื่องในวัฏฏะ ระดับที่ไม่ถูกจำกัด

คำว่า “โพธิปักขิยธรรม ๓๗” [อภิญญาเทศิตธรรม ๓๗ = สัทธิธรรม คือ แก่นแท้พระศาสนา]

“โพธิปักขิยธรรม ๓๗” หมายถึง **ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งความตรัสรู้**–ธรรมที่เกี่ยวพันแก่อริยมรรค ได้แก่ **สติปัญฐาน ๔** (สติสัมปชัญญะ)–**สัมมัปปธาน ๔**–**อิทธิบาท ๔**–**อินทริย ๕**–**พละ ๕**–**โพชฌงค์ ๗**–**มรรคมงคล ๘**

คำว่า “นิรณ” [เศร้า]

“นิรณ” หมายถึง **สิ่งที่กั้นจิตไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรม** **ธรรมที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุคุณความดี** **อกุศลธรรม** ที่ทำจิตให้เศร้าหมองและทำปัญญาให้อ่อนกำลัง ได้แก่ (๑) **นิรณ ๕**: **กามฉันทะ**–**พยาบาท**–**ถีน**–**มิทตะ**–**อุทธัจจกุกกุจจะ**–**วิจิกิจฉา** (๒) **นิรณ ๖**: **กามฉันทะ**–**พยาบาท**–**ถีน**–**มิทตะ**–**อุทธัจจกุกกุจจะ**–**วิจิกิจฉา**–**อวิชชา** (๓) **นิรณธรรม**: **กามฉันทะ**–**พยาบาท**–**ถีน**–**มิทตะ**–**อุทธัจจกุกกุจจะ**–**วิจิกิจฉา**–**อวิชชา**–**อโรติ**–**อกุศลธรรมทั้งปวง** = **ญาณในธรรมไม่อุปการะแก่สมาธิ ๘** ตรงกันข้ามกับ **ญาณในธรรมอุปการะแก่สมาธิ ๘** ได้แก่ (๑) **เนกขัมมะ** (๒) **อัพยาบาท** (๓) **อาโลกัสถัญญา** (๔) **อวิกเขปะ** (๕) **ธรรมวัตถาน** (๖) **ญาณ** (๗) **ปราโมทย์** และ (๘) **กุศลธรรมทั้งปวง** นั่นคือ (๑) **รูปฌาน ๔** (๒) **อรุฌาน ๔** (๓) **มหาวิปัสสนา ๑๘** และ (๔) **อริยมรรค ๘** [ย่อมสหระคด้วย อริยผล ๔ โดยอัตโนมัติ]

คำว่า “สังกิเลส” [หมอง]

“สังกิเลส” [สังกิเลสธรรม] หมายถึง **ความเศร้าหมอง ความสกปรก** **สิ่งที่ทำให้เศร้าหมอง** **ธรรม** ที่อยู่ใน “**หानภาค**” คือ ในฝ่ายข้างเสื่อม ได้แก่ **ธรรมจำพวกที่ทำให้ตกต่ำเสื่อมทราม** เช่น **อโยนิโสมนสิการ**–**อคติ**–**คัมहा**–**มานะ**–**ทิฏฐิ**–**อวิชชา** โดยสาระคือ “**อกุศลธรรม**” ในการปฏิบัติธรรมให้ละเว้นในส่วนธรรมทั้งหลายนี้

คำว่า “โวทาน” [ผ่องแผ้ว]

“โวทาน” [โวทานธรรม] หมายถึง **ความบริสุทธิ์** **ความผ่องแผ้ว** **การชำระล้าง** **การทำให้สะอาด** **ธรรม** ที่อยู่ใน “**วิเสสภาค**” คือ ในฝ่ายข้างวิเศษ ได้แก่ **ธรรมจำพวกที่ทำให้เจริญองกงามดียิ่งขึ้นไป** จนปลอดพ้นจากประดาสังมัวหมองบริสุทธิ์บริบูรณ์ เช่น **โยนิโสมนสิการ**–**กุศลมูล**–**สมณะ**–**และวิปัสสนา** ตลอดถึง **นิพพาน** โดยสาระคือ “**กุศลธรรม**” รวมทั้ง “**อัพยาทธรรม**–**รูปาวจรธรรม**–**อรุปาจรธรรม**–**โลกุตตรธรรม**” ในการปฏิบัติธรรมให้เจริญพอกพูนให้ไพบุลย์ยิ่งในส่วนธรรมทั้งหลายนี้

คำว่า “สมณะ” [อธิจิตตสิกขา: สัมมาวายามะ-สัมมาสติ-สัมมาสมาธิ] = [บริสุทธฺิ]

“สมณะ” หมายถึง ความตั้งอยู่แห่งจิต-ความดำรงอยู่แห่งจิต-ความมั่นอยู่แห่งจิต-ความไม่ส่ายไปแห่งจิต-ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต-ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป-ความสงบ-สมาธิทริย-สมาธิพละ-สัมมาสมาธิ อันใด นี้เรียกว่า “สมณะ” ฉะนั้น คำว่า “สมณะ” คือ สมาธิ และ คำว่า “วิปัสสนา” คือ ปัญญา ฉะนั้น “สมณะ” นั่นเอง ชื่อว่า “สมณนิมิต” ด้วยอำนาจนิมิตแห่งสมณะ ที่ถือเอาอาการนั้นแล้ว ฟังให้เป็นไป อีก แม้ใน “ปัลลภานิมิต” [นิมิตที่เกิดเพราะความเพียร] ถิ่นยนี้เช่นกัน

คำว่า “วิปัสสนา” [อธิปัญญาสิกขา: สัมมาทิฏฐิ-สัมมาสังกัปปะ] = [บรรเจิด]

“วิปัสสนา” หมายถึง ปัญญา: กิริยาที่รู้ชัด-ความวิจย-ความเลือกสรร-ความวิจยธรรม-ความกำหนดหมาย-ความเข้าไปกำหนด-ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ-ภาวะที่รู้-ภาวะที่ฉลาด-ภาวะที่รู้ละเอียด-ความรู้แจ่มแจ้ง-ความค้นคิด-ความใคร่ครวญ-ปัญญาเหมือนแผ่นดิน-ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส-ปัญญาเครื่องนำทาง-ความเห็นแจ้ง-ความรู้ชัด-ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา: ปัญญินทริย-ปัญญาพละ-ปัญญาเหมือนศัสตรา-ปัญญาเหมือนปราสาท-ความสว่างคือปัญญา-แสงสว่างคือปัญญา-ปัญญาเหมือนประทีป-ปัญญาเหมือนดวงแก้ว-ความไม่หลง-ความวิจยธรรม-สัมมาทิฏฐิ อันใด นี้เรียกว่า “วิปัสสนา”

คำว่า “จรรยา ๑๕” [วิชชาจรณสมุปนฺโน = ผู้ถือพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ]

“จรรยา ๑๕” หมายถึง เครื่องดำเนิน-ปฏิบัติ คือ ข้อปฏิบัติอันเป็นทางบรรลुวิชชา เรียกอีกอย่างว่า “เสขปฏิบัติ” ได้แก่ สีสัมปทา ๑-อปัลลภปฏิบัติ ๓-สัทธรรม ๗-และ-ฉาน ๔

“จรรยา ๑๕” [เสขปฏิบัติ] หมายถึง ข้อปฏิบัติอันเป็นทางบรรลुวิชชา [วิชชา ๓-วิชชา ๘] ได้แก่ สีสัมปทา ๑-อปัลลภปฏิบัติ ๓-สัทธรรม ๗-ฉาน ๔ โดยมีรายละเอียดเพิ่มเติม ดังนี้

(๑) “สีลสัมปทาแห่งสังวร ๕” หมายถึง ความสำรวม-ความระวังปิดกั้นบาปอกุศล [สังวรศีล: ศีลคือสังวร-ความสำรวมเป็นศีล] ได้แก่

(๑) “ปาฏิโมกขสังวร” คือ สำรวมในปาฏิโมกข์ คือ รักษาสิกขาบทเคร่งครัดตามที่ทรงบัญญัติไว้ในพระปาฏิโมกข์

(๒) “สติสังวร” คือ สำรวมด้วยสติ นั่นคือ สำรวมอินทริยมีจักษุเป็นต้น ระวังรักษามิให้บาปอกุศลธรรมเข้าครอบงำ เมื่อเห็นรูป เป็นต้น = อินทริยสังวร

(๓) “ญาณสังวร” คือ สำรวมด้วยญาณ นั่นคือ ตัดกระแสกิเลสมีตัณหา เป็นต้นเสียได้ ด้วยซึ่งปัญญาพิจารณา มิให้เข้ามาครอบงำจิต ตลอดถึงรู้จักพิจารณาเสพปัจจัยสี่ = ปัจจัยปัจจเวกขณ

- (๔) **“ขันติสังวร”** คือ **สำรวมด้วยขันติ** นั่นคือ อุดทนต่อหนาว ร้อน หิว กระจาย ถ้อยคำแรงร้าย และทุกขเวทนาต่างๆ ได้ ไม่แสดงความวิการ
- (๕) **“วิริยสังวร”** คือ **สำรวมด้วยความเพียร** นั่นคือ พยายามขับไล่ บรรเทา กำจัดอกุศลวิตกที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไปเป็นต้น ตลอดจนละมิจฉาชีพ เพียรแสวงหาปัจจัยสี่เลี้ยงชีวิตด้วยสัมมาชีพ ที่เรียกว่า **“อาชีวนิวิธาน”** = อาชีวนิวิธาน
- (๒) **“อปัลลภกปฏิบัติ ๓”** หมายถึง **ข้อปฏิบัติที่ไม่ผิด ปฏิบัติที่เป็นส่วนแก่คนเนื้อแท้** ซึ่งจะนำผู้ปฏิบัติให้ถึงความเจริญงอกงามในธรรม เป็นผู้ดำเนินอยู่ในแนวทางแห่งความปลอดภัยจากทุกข์อย่างแน่นอน ไม่ผิดพลาด ได้แก่
- (๑) **“อินทริยสังวร”** คือ การสำรวมอินทริย์ นั่นคือ ระวังไม่ให้บาปอกุศลธรรมครอบงำใจ เมื่อรับรู้อารมณ์ด้วยอินทริย์ทั้ง ๖
- (๒) **“โภชนเนตตัญญูตา”** คือ ความรู้จักประมาณในการบริโภค นั่นคือ รู้จักพิจารณา รับประทานอาหาร เพื่อหล่อเลี้ยงร่างกายให้ทำกิจให้ชีวิตผาสุก มีใช้เพื่อสนุกสนานมัวเมา
- (๓) **“ชาคริยานุโยค”** คือ การหมั่นประกอบความดี ไม่เห็นแก่นอน นั่นคือ ขยันหมั่นเพียร ตั้งตัวอยู่เป็นนิตย์ ชำระจิตมิให้มีนิวรณ์ พร้อมเสมอทุกเวลาที่จะปฏิบัติกิจให้ก้าวหน้าต่อไป
- (๓) **“สัทธรรม ๗”** หมายถึง ธรรมที่ดี ธรรมที่แท้ ธรรมของคนดี ธรรมของสัตบุรุษ ได้แก่
- (๓) **“สัทธรรม ๗”** หมายถึง ธรรมที่ดี-ธรรมที่แท้-ธรรมของคนดี-ธรรมของสัตบุรุษ ได้แก่
- (๑) **“ศรัทธา”** คือ มีความเชื่อประกอบด้วยเหตุผล มั่นใจในหลักที่ถือและในการดีที่ทำ
- (๒) **“hiri”** คือ มีความละอายต่อบาป
- (๓) **“โอตตปปะ”** คือ มีความสะดุ้งกลัวต่อบาป
- (๔) **“พหุสัจจะ”** คือ มีความเป็นผู้ได้ศึกษาเล่าเรียนมาก
- (๕) **“วิริยารัมภะ”** คือ มีความเพียรอันปรารถแล้ว
- (๖) **“สติ”** คือ มีสติมั่นคง ความระลึกได้ ความสำนึกพร้อมอยู่
- (๗) **“ปัญญา”** คือ มีความรอบรู้ เข้าใจชัดในเหตุผล ดี ชั่ว ประโยชน์ มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น รู้คิด รู้วินิจฉัย และ รู้ที่จะจัดการ
- (๔) **“ฌาน ๔-รูปฌาน ๔”** [อารัมภณูปนิชฌาน] หมายถึง **ภาวะจิตที่เพ่งอารมณ์จนแน่วแน่** ได้แก่
- (๑) **“ปฐมฌาน-ฌานที่ ๑”** มีองค์ ๕ คือ วิตก-วิจารณ์-ปีติ-สุข-เอกัคคตา
- (๒) **“ทุติยฌาน-ฌานที่ ๒”** มีองค์ ๓ คือ ปีติ-สุข-เอกัคคตา
- (๓) **“ตติยฌาน-ฌานที่ ๓”** มีองค์ ๒ คือ สุข-เอกัคคตา
- (๔) **“จตุตถฌาน-ฌานที่ ๔”** มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา-เอกัคคตา

คำว่า “วิชา”

“วิชา ๓-วิชา ๘” หมายถึง ความรู้แจ้ง-ความรู้วิเศษ ได้แก่ วิปัสสนาญาณ-มโนมยิทธิ-อิทธิวิชา [อิทธิวิธี] -ทิพโสต-เจโตปริยญาณ-บุพเพนิวาสานุสสติ-ทิพจักขุ-และ-อาสวกัณขญาณ

คำว่า “อภิญญา”

“อภิญญา ๖” หมายถึง ความรู้ยิ่งยวด-ความรู้คมชัด ได้แก่ อิทธิวิชา [อิทธิวิธี] -ทิพโสต-เจโตปริยญาณ-บุพเพนิวาสานุสสติ-ทิพจักขุ-และ-อาสวกัณขญาณ

คำว่า “สมณธรรม-สมชรรรม” [ธรรม ๓๗ ประการ]

[๗๒๕] คำว่า “สมชรรรม” [ธรรมสงบ] ความว่า:

ฝ่ายสมถพละ [ปัญญาในสมาธิ]

[๑] ในอันดับ ข้อ ๑-๗ คือ ญาณในธรรมอุปการะแก่สมาธิ ๘ [ปริตตะ-กามาวจร]

- (๑) เพราะท่านละ “กามฉันทะ” ได้แล้ว “เนกขัมมะ” จึงเป็น “สมณธรรม”
- (๒) เพราะท่านละ “พยาบาท” ได้แล้ว “อัพยาบาท” จึงเป็นสมชรรรม
- (๓) เมื่อท่านละ “ถีนมัทธะ” ได้แล้ว “อาโลกัลญญา” จึงเป็นสมชรรรม
- (๔) เพราะท่านละ “อุทธัจจะ” ได้แล้ว “อวิกเขปะ” จึงเป็นสมชรรรม
- (๕) เพราะท่านละ “วิจิกิจฉา” ได้แล้ว “ธรรมวัตถาน” จึงเป็นสมชรรรม
- (๖) เพราะท่านละ “อวิชชา” ได้แล้ว “ฌาน” [ญาณ] จึงเป็นสมชรรรม
- (๗) เพราะท่านละ “อโรติ” ได้แล้ว “ปราโมทย์” จึงเป็นสมชรรรม

หมายเหตุ: นับจากขั้นนี้ไป เรียกว่า “กุศลธรรมทั้งปวง” = (๑) มหัคคตะ [คั่นระหว่าง กามาวจร กับ โลกุตตระ] และ (๒) อปัปมาณะ

[๒] ในอันดับ ข้อ ๘-๑๑ คือ รูปฌาน ๔ [มหัคคตะ-รูปาวจร]

- (๘) เพราะท่านละ “นिरาม” ได้แล้ว “ปฐมฌาน” [วิตก-วิจารณ์-ปีติ-สุข-เอกัคคตา] จึงเป็นสมชรรรม
- (๙) เพราะท่านละ “วิตก-วิจารณ์” ได้แล้ว “ทุติยฌาน” [ปีติ-สุข-เอกัคคตา] จึงเป็นสมชรรรม
- (๑๐) เพราะท่านละ “ปีติ” ได้แล้ว “ตติยฌาน” [สุข-เอกัคคตา] จึงเป็นสมชรรรม
- (๑๑) เพราะท่านละ “สุข” ได้แล้ว “จตุตถฌาน” [อุเบกขา-เอกัคคตา = จิตประภัสสร] จึงเป็นสมชรรรม

[๓] ในอันดับ ข้อ ๑๒-๑๕ คือ อรูปฌาน ๔ [มหัคคตะ-อรูปาวจร]

- (๑๒) เพราะท่านละ “รูปสัญญา-ปฏิขสัญญา-นันทตสัญญา” ได้แล้ว “**อากาศานัญญาตนสมาบัติ**” จึงเป็นสมุทธรรม
- (๑๓) เพราะท่านละ “อากาศานัญญาตนสัญญา” ได้แล้ว “**วิญญาณัญญาตนสมาบัติ**” จึงเป็นสมุทธรรม
- (๑๔) เพราะท่านละ “วิญญาณัญญาตนสัญญา” ได้แล้ว “**อากิญจัญญาตนสมาบัติ**” จึงเป็นสมุทธรรม
- (๑๕) เพราะท่านละ “อากิญจัญญาตนสัญญา” ได้แล้ว “**เนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติ**” จึงเป็นสมุทธรรม

ฝ่ายวิปัสสนาพละ [ปัญญาในวิปัสสนา]

[๔] ในอันดับ ข้อ ๑๖-๓๓ คือ มหาวิปัสสนา ๑๘ [คั่นระหว่าง มหัคคตะ-อัปปมาณะ]

- (๑๖) เพราะท่านละ “นิจสัญญา” ได้แล้ว “**อนิจจานุปัสสนา**” จึงเป็นสมุทธรรม
- (๑๗) เพราะท่านละ “สุขสัญญา” ได้แล้ว “**ทุกขานุปัสสนา**” จึงเป็นสมุทธรรม
- (๑๘) เพราะท่านละ “อตตสัญญา” ได้แล้ว “**อนัตตานุปัสสนา**” จึงเป็นสมุทธรรม
- (๑๙) เพราะท่านละ “นันทสัญญา” [ความเพลิดเพลิน] ได้แล้ว “**นิพพิทานุปัสสนา**” จึงเป็นสมุทธรรม
- (๒๐) เพราะท่านละ “ราคสัญญา” ได้แล้ว “**วิราคานุปัสสนา**” จึงเป็นสมุทธรรม
- (๒๑) เพราะท่านละ “สมุทตสัญญา” ได้แล้ว “**นิโรธานุปัสสนา**” จึงเป็นสมุทธรรม
- (๒๒) เพราะท่านละ “อาทานสัญญา” [ความสำคัญโดยความถ่อมมัน] ได้แล้ว “**ปฏินิสัคคานุปัสสนา**” จึงเป็นสมุทธรรม
- (๒๓) เพราะท่านละ “ฉนสัญญา” [สำคัญว่าเป็นก่อน] ได้แล้ว “**ขยานุปัสสนา**” จึงเป็นสมุทธรรม
- (๒๔) เพราะท่านละ “อายุหนา” [การประมวลมา] ได้แล้ว “**วยานุปัสสนา**” จึงเป็นสมุทธรรม
- (๒๕) เพราะท่านละ “ฐวสัญญา” [สำคัญว่ายั่งยืน] ได้แล้ว “**วิปริณามานุปัสสนา**” จึงเป็นสมุทธรรม
- (๒๖) เพราะท่านละ “นิमितตสัญญา” ได้แล้ว “**อนิมิตตานุปัสสนา**” จึงเป็นสมุทธรรม
- (๒๗) เพราะท่านละ “ปณิธิสัญญา” [การตั้งมั่นแห่งกิเลส] ได้แล้ว “**อัปปณิหิตานุปัสสนา**” จึงเป็นสมุทธรรม
- (๒๘) เพราะท่านละ “อกินิเวส” [ยึดมั่น-อิตตาทินิเวส] ได้แล้ว “**สุญญตานุปัสสนา**” จึงเป็นสมุทธรรม
- (๒๙) เพราะท่านละ “สาราทานาทินิเวส” [ยึดมั่นด้วยยึดถือว่าเป็นสาระ] ได้แล้ว “**อริปัญญาธรรมวิปัสสนา**” จึงเป็นสมุทธรรม [การเห็นแจ้งธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง]
- (๓๐) เพราะท่านละ “สัมโมหากินิเวส” [ยึดมั่นด้วยความลุ่มหลง] ได้แล้ว “**ยถาภูตญาณทัสนะ**” จึงเป็นสมุทธรรม
- (๓๑) เพราะท่านละ “อาถยานาทินิเวส” [ยึดมั่นในอาลัย] ได้แล้ว “**อาทีนวานุปัสสนา**” จึงเป็นสมุทธรรม
- (๓๒) เพราะท่านละ “อัปปปฏิสังขา” [ไม่พิจารณา] ได้แล้ว “**ปฏิสังขานุปัสสนา**” จึงเป็นสมุทธรรม
- (๓๓) เพราะท่านละ “สังโยคาทินิเวส” [ยึดมั่นในการประกอบกิเลส] ได้แล้ว “**วิวัฏฏานุปัสสนา**” จึงเป็นสมุทธรรม

[๕] ในอันดับ ข้อ ๑๒-๑๕ คือ อริยมรรค ๔ [อัปปมานะ - โลกุตตระ]

(๑๔) เพราะท่านละ “กิเลสอันตั้งอยู่ในฐานเดียวกับทัญญู” ได้แล้ว “**โสดาปัตติมรรค**” จึงเป็นสมุทธรรม

(๑๕) เพราะท่านละ “กิเลสอย่างหยาบ” ได้แล้ว “**สกทาคามีมรรค**” จึงเป็นสมุทธรรม

(๑๖) เพราะท่านละ “กิเลสอย่างละเอียด” ได้แล้ว “**อนาคามีมรรค**” จึงเป็นสมุทธรรม

(๑๗) เพราะท่านละ “กิเลสทั้งปวง” ได้เด็ดขาดแล้ว “**อรหัตตมรรค**” จึงเป็นสมุทธรรม

(พระสูตรต้นคปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๒ - หน้าที่ 802 FILE 69)

ฉะนั้น ให้สังเกตว่า “**ธรรม ๓๗ ประการ**” [ธรรมแห่งความสงบ-เนกขัมมะ-อุปสมะ] ดังกล่าวนี้ ย่อมหมายถึง “**ภavana ๒**” หมายถึง **การเจริญ-การทำให้เกิดให้มีขึ้น-การฝึกอบรมจิตใจ** ได้แก่ (๑) “**สมถภavana**” กับ (๒) “**วิปัสสนาภavana**” เพราะฉะนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมต้องจำแนกแจกธรรมให้เป็นหมวดหมู่ให้ชัดเจน โดยให้เห็นว่า ธรรมแต่ละองค์ธรรมนั้นไม่ละเมิดกันและกัน แต่เข้ามารวมกันเป็นหนึ่งเดียว “**ธรรมสามัคคี**” [สหชาติธรรม-ธรรมที่เกิดพร้อมกัน อย่างเช่น “**ชีวิตินทรีย์**” หมายถึง สภาวะที่เป็นใหญ่ในการตามรักษา สหชาติธรรมค้ำน้ำหล่อเลี้ยงดอกบัว เป็นต้น มี ๒ ฝ่าย คือ (๑) ชีวิตินทรีย์ที่เป็น “**ชีวิตินทรีย์-รูปชีวิตินทรีย์**” เป็น อุปาทายรูป อย่างหนึ่ง (ข้อที่ ๑๓) เป็นเจ้าการในการรักษาหล่อเลี้ยงเหล่า “**กรรมชรูป**” [รูปที่เกิดแต่กรรม] (๒) ชีวิตินทรีย์ที่เป็น “**อรูปชีวิตินทรีย์-นามชีวิตินทรีย์**” คือ เจตสิกเป็นสัพพจิตตสาธารณเจตสิก [เจตสิกที่เกิดกับจิตทุกดวง] (ข้อที่ ๖) เป็นเจ้าการในการรักษาหล่อเลี้ยงนามธรรมคือจิตและเจตสิกทั้งหลาย] เพราะฉะนั้น ไม่ว่าผู้ปฏิบัติธรรมจะศึกษาทางโลกหรือทางธรรม “**ปัญญาเห็นธรรม**” [เรียนรู้เรื่อง ที่ไม่รู้เรื่อง เพราะครูสอนได้ไม่ดีพอ ไม่ใช่คนเรียนโง่ ผู้สอนโง่กว่า จึงถ่ายทอดส่วน โง่อันเป็นลักษณะคือยให้ผู้อื่น เพื่อไม่ให้มีโอกาสคิดได้ในส่วนใดๆ ของปัญญา] เป็นปัจจัยสำคัญที่บ่งชี้ถึงความสำเร็จในศาสตร์สาขาที่ศึกษานั้น แต่ในทางธรรม ต้องประกอบด้วย “**ปัญญาตรัสรู้**” [เรียนเองรู้เอง รู้แจ้งแทงตลอดได้เอง] อีกส่วนหนึ่ง ดังนั้น คำว่า “**ทฤษฎี**” [Theory] **หลักการ** [Principle] **กฎ** [Law] **เกณฑ์** [Criteria] **มาตรการ** [Measures] **มาตรฐาน** [Standard] จนถึง **การรับรองคุณภาพ** [Assurance] ที่สามารถตรวจสอบเพื่อความไว้วางใจได้ต่อสาธารณะ [Accountability] จึงมีความสำคัญต่อ คำว่า “**ศึกษา-ศึกษา**” [ขัมมวิจยะ-การวิจัย] ในคติทั้ง ๒ [ทางโลก-ปรัชญา-วิทยาศาสตร์ กับ ทางธรรม-พระพุทธศาสนา หรือ โลกียธรรม-โลกุตตรธรรม] ด้วยเหตุนี้ ผู้ปฏิบัติธรรมทั้งหลาย อย่าเป็นคนงงชีวิตโดยเด็ดขาด ต้องมีปัญญาพิจารณาเห็นทุกข์แห่งชีวิตได้อย่างชาญฉลาด ไม่หลงในกระแสความงงหลงมกมายของสังคม “**ทวนกระแสอย่างฉลาดด้วยอุบายวิธีที่แยบคาย**” [คิดเป็น-ทำเป็น = สัมมาทัญญู-สัมมาสังกัปปะ คือ **อริปัญญา**] บุคคลที่ฉลาดเป็นอัจฉริยะนั้น ต้องทำตนพัฒนาตนได้ อย่างเทียบเท่าพหูสูต นั่นคือ ปัญญาสพรหคด้วย “**จตุปฏิบัติสัมภิทาญาณ**” [จตุสัจจพุทธะ-พระอรหันต์] นั่นคือ ต้องมีความหวังที่เป็นอุดมการณ์ในการปฏิบัติธรรมนั้น ต้องบรรลุได้ถึง “**พระอรหันต์**” ในชาตินี้ ถ้าไม่ได้ก็ค่อยว่ากันใหม่ในชาติต่อไป คำว่า “**มัวแล้วได้ดีนั้น ไม่มีในโลกุตตระ**” [ทางโลกียะพอมิได้] คำว่า “**มัว**” กับ “**ชั่ว**” เสียงสระเดียวกัน ให้ความหมายไปในทางต่ำหรืออกุศลธรรม

ดังนั้น ในการปฏิบัติธรรม โดยเฉพาะการออกบวชของพุทธศาสนิกชน ในครั้งสมัยพุทธกาลนั้น ที่เรียกว่า “ประพฤติพรหมจรรย์” นั่นคือ “พรหมจรรย์-จริยะอันประเสริฐ-การครองชีวิตประเสริฐ” เพื่อให้มีนัยเทียบเท่าหรือสูงกว่านักบวชในลัทธิพราหมณ์ มีคติในอาศรม ๔ ได้แก่ (๑) “พรหมจารี” เป็นนักเรียนศึกษาพระเวท ถือพรหมจรรย์ (๒) “คฤหัสถ์” เป็นผู้ครองเรือน มีภรรยาและมีบุตร (๓) “วานปรสถ์” ออกอยู่ป่าเมื่อเห็นบุตรของบุตร (๔) “สันยาสี” เป็นผู้สละโลก มีผ้านุ่งผืนเดียวถือภาชนะขออาหารและหม้อน้ำเป็นสมบัติจาริกภิกขาจารเรื่อยไปไม่ยุ่งเกี่ยวกับชาวโลก ข้อสุดท้ายนี้ ต่างจากพระชุนด์ค์หรือพระกัมมัฏฐานในอีสานแห่งประเทศไทยที่ถือ “ชุนด์ค์ ๑๓-ชุนด์ค์ธรรม ๑๓-อนุปปพกิริยา” ตามแบบ “อริยวงศ์ ๔” หมายถึง ปฏิบัติที่พระอริยบุคคลผู้เป็นสมณะ ปฏิบัติสืบกันมาไม่ขาดสาย อริยประเพณี [สันตคุณิ] ได้แก่ (๑) สัน โดยด้วยจิวร (๒) สัน โดยด้วยบิณฑบาต (๓) สัน โดยด้วยเสนาสนะ (๔) ยินดีในการบำเพ็ญกุศล ละอากุศล (กุศลธัมมานุโยค) คือ การหมั่นประกอบกุศลธรรม หรืออีกนัยหนึ่ง ที่เรียกว่า “อุปัญญาตธรรม ๒” หมายถึง ธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ทรงปฏิบัติเห็นคุณประจักษ์กับพระองค์เอง คือ พระองค์ได้ทรงอาศัยธรรม ๒ อย่างนี้ เพื่อดำเนินอริยมรรคางจนบรรลุจุดหมายสูงสุด คือ “อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ” ได้แก่ (๑) “อสุนตคุณิตา กุสเสสุชมเมสุ” คือ ความไม่สัน โดษในกุศลธรรม ความไม่รู้ไม่รู้อิมไม่รู้พอในการสร้างความดีและสิ่งที่ดี (๒) “อปปัญญาวิตา ปธานสมิ” คือ ความไม่ระย่อในการพากเพียร การเพียรพยายามก้าวหน้าเรื่อยไปไม่ยอมถอยหลัง อย่างไรก็ตาม ให้พิจารณาใน คำว่า “ชุนด์คุณ-ชุนด์คุณ-ชุนด์ธรรม ๕” หมายถึง คุณอันเป็นเครื่องกำจัดกิเลส ธรรมชื่อว่า “ชุนด์ะ” เพราะกำจัดกิเลส ธรรมกำจัดกิเลส นั่นคือ “ธรรม ๕ ประการ” อันเป็นบริวารของ “ชุนด์ังคเจตนา” เหล่านี้ ได้แก่ (๑) อปปิจจตา-ความมักน้อย (๒) สันตคุณิตา-ความสัน โดษ (๓) สัลเลขตา-ความขัดเกลา (๔) ปวิเวกตา-ความสงัด (๕) อิทมัญญุกิต-ความมีสิ่งนี้เป็นประโยชน์ (พระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย พุทธวงศ์ เล่ม ๕ ภาค ๒ - หน้า 136 FILE 73) ให้เปรียบเทียบกับ “ลักษณะการตัดสินพระธรรมวินัย ๗” [พระสัจตฤสาสน์ของตถาคต]

- (๑) “เอกัณฑนิพพิทา” คือ ความหน่ายสิ้นเชิงโดยส่วนเดียว
- (๒) “วิราคะ” คือ ความคลายกำหนัด
- (๓) “นิโรธ” คือ ความดับกิเลสหมดทุกข์
- (๔) “อุปสมะ” คือ ความสงบ
- (๕) “อภิญญา” คือ ความรู้ยิ่งความรู้ชัด
- (๖) “สัมโพธิ” คือ ความตรัสรู้
- (๗) “นิพพาน” คือ อมตธาตุ-อนุปาทีเสสนิพพานธาตุ-ชีวิตสมสึสึบุคคล

อีกนัยหนึ่ง ให้ผู้ปฏิบัติธรรมพิจารณาในบทเหล่านี้ (พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๑ - หน้าที่ 585 -586 FILE 68) ได้แก่

- (๑) “**เอहनฺตนิพฺพิทา**” พึงทราบความเชื่อว่า ศีลทั้งหลายย่อมไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายในวิญญะโดยส่วนเดียว แม้ในบทที่เหลือก็พึงประกอบอย่างนี้
- (๒) “**วิราคยา**” คือ เพื่อความคลายกำหนดในวิญญะ
- (๓) “**นิโรธยา**” คือ เพื่อความดับแห่งวิญญะ
- (๔) “**อุปสมาย**” คือ เพื่อความสงบแห่งวิญญะด้วยความไม่เกิดอีกแห่งวิญญะที่ดับแล้ว
- (๕) “**อภิณฺณาย**” คือ เพื่อความรู้ยิ่งแห่งวิญญะ
- (๖) “**สมฺโพชยา**” คือ เพื่อความตรัสรู้ เพื่อความตื่นจากวิญญะโดยปราศจากการหลับ คือ กิเลส
- (๗) “**นิพฺพานาย**” คือ เพื่อนิพพานอันเป็นอมตะ [วิญญะ]

ธรรมดังกล่าวนี้ ทำให้เห็นแจ้งแทงตลอดและตรัสรู้ “**สัมมาสัมโพธิญาณ**” ได้ นั่นคือ “**อริยสัจจ์ ๔**” เพราะมีปัญญาเห็นธรรมแห่งเหตุปัจจัยปรุงแต่งจิตทั้งหลาย ดังนี้

ในการพิจารณาธรรมหรือสภาวะธรรมใดๆ นั้น ให้พิจารณาหรือมนสิการกรรมฐาน [อารมณ์] โดยให้เห็นไปตามจริงแห่ง (๑) **อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์** (๒) **ปฏิจสุมุขปาท ๑๒** (๓) **อริยสัจจ์ ๔** (๔) **ไตรลักษณ์** ด้วยการยกบทหนึ่งๆ ขึ้นอย่างนี้ว่า “**ขรามรณะ**” เป็น “**ทุกขสัจจะ**” (๒) “**ชาติ**” เป็น “**สมุทสัจจะ**” (๓) การออกไปทั้งสองอย่างนั้นเป็น “**นิโรธสัจจะ**” (๔) ปฏิบัติท้าวถึงการดับเป็น “**มรรคสัจจะ**” (พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๑ - หน้าที่ 581 FILE 68) ฉะนั้น ในประเด็นนี้ ให้พึงสำรวจระวางภาวะแห่งการประชุมกันในบรรดาสัมปยุตตธรรมทั้งหลายที่เป็นอย่างเดียวกัน โดยองค์ธรรมแต่ละส่วนไม่ละเมิดกันและกัน

เพราะฉะนั้น ในประเด็นที่ว่า “**ประพตฺติพรหมจรรย**” [เนกขัมมวิตก-อุปสมะ] คือ **ความคิดตรึกอยู่ในความปลีกออกจากความสุขและกามคุณทั้งหลาย** ดำเนินชีวิตตาม “**อริยมรรคมีองค์ ๘**” [มัชฌิมาปฏิปทา = เริ่มด้วยปัญญา-ดำเนินด้วยปัญญา-นำไปสู่ปัญญา] และ การศึกษาปฏิบัติตามหลักธรรม “**ไตรสิกขา**” [ศีล-สมาธิ-ปัญญา = อริยสัจจ์ ๔-กิจในอริยสัจจ์ ๔] ให้พิจารณาตามข้อวัตรแห่งชุดองค์ธรรมประกอบด้วย อีกส่วนหนึ่งอันเป็นปฏิปทาของการออกบวช โดยมีจุดประสงค์หลัก คือ “**การขัดเกลากิเลส**” [สัลเลขธรรม-ชุตธรรม-ชุตังคเจตนา] ฉะนั้น ผู้ถือเพศแห่งสมณะเป็นเรื่องที่เป็นเกียรติยศสูงสุดในชีวิต เพราะถือเป็นบุคคลผู้ได้ชื่อว่า “**ผู้มีคุณสมบัติแห่งความเป็นพระพุทธเจ้า**” [สัมโพธิญาณแห่งพุทธะ] อย่าดำเนินชีวิตด้วยความประมาท อันดูแล้วไม่แจ่มและไม่งาม ที่ขาดตกบกพร่องด้วยเสื่อมใน “**วิชาและจรณะ**” เช่น คิดเองเชื่อความเห็นของตนว่า ญาติโยมไม่รู้เรื่องอะไรในพระสัทธรรม อันเป็นกรรมชนิดหนักในข้อนี้ได้ ให้พิจารณา “**ชุดองค์ ๑๓**” ดังนี้

“ชุดงค์ ๑๓” [ชุดงค์ธรรม-อนุப்புพิกิริยา] หมายถึง องค์คุณเครื่องสลัดหรือกำจัดกิเลส ข้อปฏิบัติประเภทวัตร ที่ผู้สมัครใจจะพึงสมาทานประพฤติได้ เพื่อเป็นอุบายขัดเกลากิเลส ช่วยส่งเสริมความมักน้อยและสันโดษ เป็นต้น ได้แก่

หมวดที่ ๑ จีวรปฏิสังยุตต์ (เกี่ยวกับจีวร)

- (๑) “ปัสสูลิกังคะ” คือ องค์แห่งผู้ถือทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร คำสมาทานโดยอธิษฐานใจหรือเปล่งวาจาว่า “คหปติจีวร ปฏิกิจิปามิ, ปัสสูลิกงฺกํ สมายามิ” แปลว่า **“เรางดคฤหบดีจีวร สมาทานองค์แห่งผู้ถือทรงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร”**
- (๒) “เตจิวริกังคะ” คือ องค์แห่งผู้ถือทรงเพียงไตรจีวรเป็นวัตร คำสมาทานว่า “จตุตถจีวร ปฏิกิจิปามิ, เตจิวริกงฺกํ สมายามิ” แปลว่า **“ข้าพเจ้างดจีวรผืนที่ 4 สมาทานองค์แห่งผู้ถือทรงเพียงไตรจีวรเป็นวัตร”**

หมวดที่ ๒ ปิณฑปาตปฏิสังยุตต์ (เกี่ยวกับบิณฑบาต)

- (๓) “ปิณฑปาติกังคะ” คือ องค์แห่งผู้ถือเกี่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร คำสมาทานว่า “อติเรกลาภ ปฏิกิจิปามิ, ปิณฑปาติกงฺกํ สมายามิ” แปลว่า **“ข้าพเจ้างดอติเรกลาภ สมาทานองค์แห่งผู้ถือเกี่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร”**
- (๔) “สปทานจาริกังคะ” คือ องค์แห่งผู้ถือเกี่ยวบิณฑบาต ไปตามลำดับเป็นวัตร คำสมาทานว่า “โกลุปปจาริ ปฏิกิจิปามิ, สปทานจาริกงฺกํ สมายามิ” แปลว่า **“ข้าพเจ้างดการเกี่ยวตามใจอยาก สมาทานองค์แห่งผู้ถือเกี่ยวบิณฑบาตไปตามลำดับเป็นวัตร”**
- (๕) “เอกาสนิกังคะ” คือ องค์แห่งผู้ถือนั่งฉัน ณ อาสนะเดียวเป็นวัตร นั่นคือ ฉันวันละมื้อเดียว ลุกจากที่แล้วไม่ฉันอีก คำสมาทานว่า “นानาสน โภชน ปฏิกิจิปามิ, เอกาสนิกงฺกํ สมายามิ” แปลว่า **“ข้าพเจ้างดการฉัน ณ ต่างอาสนะ สมาทานองค์แห่งผู้ถือฉันนั่งฉัน ณ อาสนะเดียวเป็นวัตร”**
- (๖) “ปตตปิณฑกังคะ” คือ องค์แห่งผู้ถือฉันเฉพาะในบาตรเป็นวัตร คือ ไม่ใช่ภาชนะใส่อาหารเกิน ๑ อย่าง คือ บาตร คำสมาทานว่า “ทุติยภาชน ปฏิกิจิปามิ, ปตตปิณฑกงฺกํ สมายามิ” แปลว่า **“ข้าพเจ้างดภาชนะที่สอง สมาทานองค์แห่งผู้ถือฉันเฉพาะในบาตรเป็นวัตร”**
- (๗) “ขลุปัจจภักตติกังคะ” คือ องค์แห่งผู้ถือห้ามภักที่ถวายภายหลังเป็นวัตร นั่นคือ เมื่อได้ปลงใจกำหนดอาหารที่เป็นส่วนของตน ซึ่งเรียกว่าห้ามภัก ด้วยการลงมือฉันเป็นต้นแล้ว ไม่รับอาหารที่เขานำมาถวายอีก แม้จะเป็นของประณีต คำสมาทานว่า “อติริตต โภชน ปฏิกิจิปามิ, ขลุปัจจภักตติกงฺกํ สมายามิ” แปลว่า **“ข้าพเจ้างดโภชนะอันเหลือเพื่อ สมาทานองค์แห่งผู้ถือห้ามภักที่ถวายภายหลังเป็นวัตร”**

หมวดที่ ๓ เสนาสนปฏิบัติ (เกี่ยวกับเสนาสนะ)

- (๘) “อารัญญิกังคะ” คือ องค์แห่งผู้ถืออยู่ป่าเป็นวัตร อยู่ห่างบ้านคนอย่างน้อย ๕๐๐ ชั่ววัน นั้นคือ ๒๕ เส้น คำสมาทานว่า “คามนุตเสนาสนํ ปฏิกิจิปามิ, อารัญญิกงฺคํ สมาทियามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้างดเสนาสนะชายบ้าน สมาทานองค์แห่งผู้ถืออยู่ป่าเป็นวัตร อยู่ห่างบ้านคนอย่างน้อย ๕๐๐ ชั่ววัน”
- (๙) “รุกขมุฏิกังคะ” คือ องค์แห่งผู้ถืออยู่โคนไม้เป็นวัตร คำสมาทานว่า “ฉนฺนํ ปฏิกิจิปามิ, รุกขมุฏิกงฺคํ สมาทियามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้างดที่มุงบัง สมาทานองค์แห่งผู้ถืออยู่โคนไม้เป็นวัตร”
- (๑๐) “อัพโภกาสิกังคะ” คือ องค์แห่งผู้ถืออยู่ที่แจ้งเป็นวัตร คำสมาทานว่า “ฉนฺนญจ รุกขมุฏญจ ปฏิกิจิปามิ, อพฺโภกาสิกงฺคํ สมาทियามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้างดที่มุงบังและโคนไม้ สมาทานองค์แห่งผู้ถืออยู่ที่แจ้งเป็นวัตร”
- (๑๑) “โอสถานิกังคะ” คือ องค์แห่งผู้ถืออยู่ป่าช้าเป็นวัตร คำสมาทานว่า “อสุสานํ ปฏิกิจิปามิ, โอสทานิกงฺคํ สมาทियามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้างดที่มิใช่ป่าช้า สมาทานองค์แห่งผู้ถืออยู่ป่าช้าเป็นวัตร”
- (๑๒) “ยถาสันถติกังคะ” คือ องค์แห่งผู้ถืออยู่ในเสนาสนะแล้วแต่เขาจัดให้ คำสมาทานว่า “เสนาสน โลฎุปปํ ปฏิกิจิปามิ, ยถาสันถติกงฺคํ สมาทियามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้างดความอยากเอาแต่ใจในเสนาสนะสมาทานองค์แห่งผู้ถืออยู่ในเสนาสนะแล้วแต่เขาจัดให้”

หมวดที่ ๔ วิริยปฏิบัติ (เกี่ยวกับความเพียร)

- (๑๓) “เนตฺตชิกังคะ” คือ องค์แห่งผู้ถือการนั่งเป็นวัตร นั้นคือ เว้นนอน อยู่ด้วยเพียง ๓ อิริยาบถ คำสมาทานว่า “เสยฺยํ ปฏิกิจิปามิ, เนตฺตชิกงฺคํ สมาทियามิ” แปลว่า “ข้าพเจ้างดการนอน สมาทานองค์แห่งผู้ถือการนั่งเป็นวัตร”

หมายเหตุ: ในการถือประพฤติปฏิบัติตาม “ชุดองค์ธรรมทั้ง ๑๓ ข้อ” นั้น ไม่ใช่ “ศีล” หมายถึง ข้อพึงวิริยหรือละเว้นจากอกุศลธรรม กับข้อต้องประพฤติอย่างจริงจังในกุศลธรรม ที่เรียกว่า “จูพมฺชณิมมหาศีล” ได้แก่ (๑) จูพศีล-ศีลย่อย (๒) มัชฌิมศีล-ศีลกลาง และ (๓) มหาศีล-ศีลใหญ่ แต่ “ชุดองค์ธรรมทั้ง ๑๓ ข้อ” รวมทั้ง “อริยวงศ์ ๔” [สันโดยด้วยจิวร-สันโดยด้วยบิณฑบาต-สันโดยด้วยเสนาสนะ-ยินดีในการบำเพ็ญกุศล ละอกุศล] ถือเป็น “วัตร” หมายถึง กิจพึงกระทำ หน้าที่ ธรรมเนียม ความประพฤติ ข้อปฏิบัติ จำแนกออกเป็น (๑) “กิจวัตร” ว่าด้วยกิจที่ควรทำ เช่น อุปัชฌายวัตร สัททวิहारิกวัตร อาคันตุกวัตร (๒) “จริยาวัตร” ว่าด้วยมารยาทอันควรประพฤติ เช่น ไม่ทิ้งขยะทางหน้าต่างหรือทิ้งลงนอกฝานอกกำแพงไม่จับวัดอุณมาส (๓) “วิธีวัตร” ว่าด้วยแบบอย่างทีพึงกระทำ เช่น วิธีเก็บบาตร วิธีพับจีวร วิธีเปิดปิดหน้าต่างตามฤดู วิธีเดินเป็นหมู่ ให้ถือประเด็นนี้ตามหลัก “กฎแห่งกรรม” นั่นคือ “ทำดียอมได้ดี-ทำชั่วยอมได้ชั่ว” เพราะเป็นเรื่องของ “กรรม” กับ “วิบาก” ต่อไป แต่ความถ้อยมั่นยึดมั่นอย่างไรเหตุผลก็กลายเป็นกิเลสสังโยชน์ [อนุสัยกิเลส] ได้ ที่เรียกว่า “สัลลพตปรามาส” เช่น ยึดมั่นมงายไม่ถ่อน ว่าเป็นทางให้บริสุทธิ์และขลังศักดิ์สิทธิ์มาก เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม เพื่อให้ผู้ปฏิบัติธรรมไม่หลงทิศหลงทางในเรื่องข้อประพฤติปฏิบัติอันเป็นสัมมาปฏิบัติอันยิ่ง [ปฏิปทา ๔: (๑) *ทุกขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญญา* = ปฏิบัติลำบาก ทั้งรู้ได้ช้า (๒) *ทุกขา ปฏิปทา จิปรปาภิญญา* = ปฏิบัติลำบาก แต่รู้ได้เร็ว (๓) *สุขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญญา* = ปฏิบัติสบาย แต่รู้ได้ช้า (๔) *สุขา ปฏิปทา จิปรปาภิญญา* = ปฏิบัติสบาย ทั้งรู้ได้ไว] ธรรมอันใดมีข้อขัดแย้งกับนิยามต่อไปนี้ ไม่ใช่พระธรรมวินัย พระสัตตสุตตสันน์ คือ คำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า อีกเช่นกัน (พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภทามรรค เล่ม ๗ ภาค ๑ - หน้าที่ 584 -585 FILE 68) ดังรายละเอียดในบท [จิตตสมาธิแห่งสมณะ-ธรรมสมาธิ ๕-โพชฌงค์ ๗ นั่นคือ จิตตวิปัสสนา-ญาณทัสสนะ-วิชชา ๓-วิชชา ๘-อภิญญา ๖] ต่อไปนี้

- (๑) “**น อวิปฏิสสารตุถุกาณิ**” หมายถึง เป็นที่ตั้งแห่งความเดือดร้อน *ความว่า*: เป็นที่ตั้งแห่งความไม่เดือดร้อนหามิได้ เพราะนำมาซึ่งความเดือดร้อน = *อวิชกปะ* คือ ความไม่หวั่นไหวฟุ้งซ่าน
- (๒) “**น ปามุขชวตุถุกาณิ**” หมายถึง ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความปราโมทย์ *ความว่า*: ไม่เป็นที่ตั้งแห่งปิติอย่างอ่อนอันไม่เกิดความเดือดร้อน เพราะไม่นำปิติอย่างอ่อนนั้นมา แม้นในบทที่เหลือก็พึงประกอบอย่างนี้ = *ปราโมทย์* คือ ความชื่นบานใจ ร่าเริงสดไส
- (๓) “**น ปิติวตุถุกาณิ**” หมายถึง ไม่เป็นที่ตั้งแห่งปิติ *ความว่า*: ไม่เป็นที่ตั้งแห่งปิติอย่างแรงอันเกิดแต่ปิติอย่างอ่อน = *ปิติ* คือ ความอิมใจ ความปลื้มใจ ความอิมใจปลาบปลื้มเต็มไปทั้งตัว
- (๔) “**น ปสฺสทฺธิวตุถุกาณิ**” หมายถึง ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความระงับ *ความว่า*: ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความระงับกายและจิตอันเกิดแต่ปิติอย่างแรง = *ปัสสทธิ* คือ ความสงบเย็นกายใจ ความผ่อนคลายรับสบาย ความผ่อนคลายสงบเย็นกายใจ
- (๕) “**น สุขวตุถุกาณิ**” หมายถึง ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความสุข *ความว่า*: ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความสุขทางกายและทางใจอันเกิดแต่ความสงบ = *สุข* คือ ความรื่นใจไร้ความข้องขัด ความสุขจำขึ้นทั่วทั้งตัวที่ประณีตอย่างยิ่ง
- (๖) “**น สมာธิวตุถุกาณิ**” หมายถึง ไม่เป็นที่ตั้งแห่งสมาธิ *ความว่า*: ไม่เป็นที่ตั้งแห่งสมาธิอันเกิดแต่ความสุข = *สมาธิ* คือ ความมีใจตั้งมั่น จิตแน่วแน่ในอารมณ์ [อุปะจารสมาธิ-อัปปนาสมาธิ] ธรรมยังจิตให้สงบระงับจากนิรวณูปกิเลส ความสงบอยู่ตัวมั่นสนิทของจิตใจ ไม่มีสิ่งรบกวนเร้าระคาย
- (๗) “**น ยถากุตญาณทสฺสนวตุถุกาณิ**” หมายถึง ไม่เป็นที่ตั้งแห่งญาณทัสสนะ *ความว่า*: ไม่เป็นที่ตั้งแห่งญาณทัสสนะอันเป็นปทัฏฐานแห่งสมาธิ = *ยถากุตญาณทัสสนะ* [ญาณทัสสนะ] คือ ความรู้ความเห็นตามความเป็นจริง เพราะหมดสิ้นข้อสงสัย [เห็นสมุทัยสังข์] โดยเฉพาะเมื่อผู้ปฏิบัติธรรมได้บรรลุถึง “*จตุตถฌาน*” [*จิตตประภัสสร* = อุเบกขา-เอกัคคตาแห่งสมาธิ (อัปปนาสมาธิ)]

ดังนั้น รูปแบบการพัฒนาการเรียนรู้หรือการสร้างปัญญาในพระพุทธศาสนาจึงประกอบด้วย ๒ ลักษณะ ได้แก่ (๑) “ปัญญาในสมณะ” โดยการเน้นถึง “ญาณทัสสนะ” คือ ความรู้ความเห็นเห็น-รู้เห็นสภาวธรรม ตามที่เป็นจริง ที่เรียกว่า “ยถาภูตญาณทัสสนะ” กับ “สติสัมปชัญญะ” [อานาปานสติสมาธิ] กับ (๒) “ปัญญาในวิปัสสนา” โดยการเน้นถึง “ญาณ-ยถาภูตญาณ-สัมมัชฌิตินญาณ” [จักขุ-ญาณ-ปัญญา-วิชา-แสงสว่าง] คือ ความหยั่งรู้-ปริชาหยั่งรู้โดยวิปัสสนาภูมิ [ปัญญาภูมิ] สภาวธรรมทั้งหลายตามเป็นจริง ซึ่งเป็นไปตาม เหตุปัจจัยแห่งหลักธรรมสำคัญๆ ได้แก่ ชั้น ๕-อายตนะ ๑๒-ธาตุ ๑๘-อริยสัจ ๔-ปฏิจกสมุปบาท ๑๒-ปฏิจกสมุปบันธธรรม จนรวมถึง ไตรลักษณ์ ตามลำดับ เพราะฉะนั้น กระบวนการคิดด้วยปัญญาเห็นการเกิดดับของสังขตธรรมทั้งหลาย ทำให้เข้าถึง “อริยสัจธรรม” [อริยสัจ ๔] ได้ อย่างเช่น

(๑) ชรามณะ เป็น “ทุกขสัจจะ” (๒) ชาติ เป็น “สมุททยสัจจะ” (๓) การออกไปทั้งสองอย่างนั้น เป็น “นิโรธสัจจะ” (๔) ปฏิปทาอันรู้ทั่วถึงการดับเป็น “มรรคสัจจะ” ยังมีสิ่งสมควรแนะนำอย่างใด อย่างหนึ่งอีก “พระสัมมาสัมพุทธเจ้า” มีพระนามว่า “สมุมาสมุพุทธโ” เพราะ “ตรัสรู้สิ่งทั้งปวง โดยชอบด้วยพระองค์เอง” ด้วย “วิโมกขันติกญาณ” คือ ญาณอันเป็นที่สุดแห่งความหลุดพ้น สำหรับ “วิภาคญาณของสัมมาสัมพุทธะ” นั้น จักมีแจ้งข้างหน้า ก็เพราะ “พระพุทธเจ้าทั้งปวง เหมาะสม” แม้ด้วย “คุณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า” [“พุทธคุณ ๒”] ได้แก่ (๑) “อตฺตหิตสมบัตติ” คือความถึงพร้อมแห่งประโยชน์ตน พระคุณข้อนี้มุ่งเอา “พระปัญญา” เป็นหลัก เพราะเป็นเครื่อง ให้สำเร็จ “พุทธภาวะ” คือ “ความเป็นพระพุทธเจ้า” และ “ความเป็นอตฺตนาถะ” คือ “พึ่งตนเอง ได้” (๒) “ปรหิตปฏิบัติ” (การปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น พระคุณข้อนี้มุ่งเอา “พระกรุณา” เป็น หลัก เพราะเป็นเครื่องให้สำเร็จ “พุทธกิจ” คือ “หน้าที่ของพระพุทธเจ้า” และ “ความเป็น โลกนาถ” คือ “เป็นที่พึ่งของชาวโลกได้”] เพราะฉะนั้น พระสาริบุตรจึงกล่าวว่า “สมุมาสมุ พุทธาน” ด้วย “สามารถแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย” (พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภทา มรรค เล่ม ๗ ภาค ๑ - หน้า 581 FILE 68)

เพราะฉะนั้น การปฏิบัติธรรมอย่างสม่ำเสมอ นั้น จึงถือเป็นการสั่งสม “บุญปัญญาบารมี” และกลายเป็น ปัจจัยองค์ประกอบสำคัญในการตรัสรู้ “สัมโพธิญาณ” ที่ต้องประกอบด้วยธรรม ๓ อย่าง ได้แก่ (๑) ถูกหลักธรรม [தாகำหนดธรรมดา-กฎธรรมชาติ] (๒) ด้วยตนเอง [ภาวะที่พึ่งตนเอง-ปัจเจกตั้ง] (๓) อันยอดเยี่ยม [ภาวะที่ดีเยี่ยมที่สุด-อนุตตรियะ] ทั้งหลายทั้งปวงนั้น ก็ต้องประกอบด้วย “ปัญญา ๓” ได้แก่ (๑) สุตมยปัญญา (๒) จินตามยปัญญา (๓) ภวานามยปัญญา ที่ทำให้บรรลุ “โลกุตตรธรรม” และเกิด “ปฏิสัมภทา ๔” สิ่งเหล่านี้ทั้งหลาย คือ แนวคิดอันเป็นแนวทางให้เข้าถึงกระแสพระนิพพานแห่งพระสัทธรรมนี้.

